ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

ԵՐԿԵՐ

ՀԻՆԳ ՀԱՏՈՐՈՎ

Բ

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2006

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Ա 205

Արոնց Ն. Գ.

Ա 205 Երկեր. հատ. Բ., Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրու-
թյուններ / Հրատարակության պատրաստեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանը. - Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 2006. - 680 էջ + 1 ներդիր:

Նիկողայոս Ադոնցի երկերի երկրորդ հատորն ընդգրկում է գիտական տարալեզու հանդեսներում և ժողովածուներում տպագրված հայ հին և նոր գրականության պատմության հարցերին, ինչպես նաև գրական առանձին հուշարձաններին, դեմքերին ու գրականության խնդիրներին նվիրված հետազոտությունները:

Հասցեագրվում է հայագետներին և ընթերցող հանրությանը:

Ա $\frac{0503020913}{704(02)06}$ 2006

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 5-8084-0779-6

50 anos 1956 2006

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Խմբագրական հանձնաժողով

Հովհաննիսյան Պ. Հ., Մադոյան Ա. Գ.,
Ստեփանյան Պ. Գ.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց

Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

«ՀԱՅՈՑ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ» ՍԵԲԵՈՍԻ ԵՐԿՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱ ԱՂԵՐՍՆԵՐԸ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԵՎ ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ
(էջ 243)

Գրված է 1899-1900 թթ. ընթացքում Ս. Պետերբուրգում և Մյունխենում: Շարադրանքն ավարտել է 1900 թ. հունվարի 23-ին Մյունխենում: Հենց նույն օրը Ն. Մառին հղված նամակում Ադոնցը շտապում է տեղեկացնել «հոդվածիկը», ինչպես ինքն է համեստորեն որակում, ավարտելու և այն Ս. Պետերբուրգ՝ Մառին ուղարկելու մասին. «Այսօր Ձեզ եմ ուղարկում Անանունի մասին հոդվածը... Խնդրում եմ Ձեզ լինել սիրալիր, ծանոթանալ դրա հետ, ոճական ու տրամաբանական անհարթությունները մաքրել, շտկել և տեղավորել «Византийский временник»-ում, կամ ուր որ հարկ կհամարեք (տե՛ս **Պ. Հ. Հակոբյան,** նշվ. աշխ., էջ 87): Հոդվածը տպագրվել է «Византийский временник» հանդեսում (т. VIII, отд. 1, СПб., 1901, стр. 64-105): Լույս է տեսել նաև առանձին հրատարակությամբ (СПб., 1901, стр. 42): Հայերեն թարգմանությունը (**Վ. Ա. Դիլոյան**) կատարվել է առաջին տպագրությունից:

1. Ն. Ադոնցից ավելի վաղ Անանունի խնդրին անդրադարձել էին բազմաթիվ ուսումնասիրողներ, որոնցից կարելի է առանձնացնել Ն. Մառի («О начальной истории Армении Анонима. К вопросу об источниках Истории Моисея Хоренского. По поводу критических статей проф. Cariére, «Византийский временник», т. I, вып. 2, СПб., 1894, стр. 263-306. Տե՛ս նաև սույնի հայերեն թարգմանությունը՝ «Անանունի Հայոց նախնական պատմության մասին»: Մովսես Խորենացու Պատմության աղբյուրներում հարցի վերաբերմամբ. պրոֆ. Ա. Կարիերի քննական հոդվածների առթիվ, «Հանդես ամսօրյա»,1895, էջ 18, 54, 108, 195, 277), Գր. Խալաթյանցի («Անանունը որպես ուշ ապոկրիֆ», տե՛ս **Гр. Халатянц,** Армянский эпос в Истории Армении М. Хоренского, стр. 58-105: Նույնի՝ «Մարաբա Մծուրնացի և կեղծ Սեբեոս», Վենետիկ, 1898), Ստ. Մալխասյանցի («Սեբեոսի պատմությունը և Մովսես Խորենացի», Թիֆլիս, 1899) հետազոտությունները: - էջ 243:

2. Ք. Պատկանյանը Անանունի խնդրին անդրադարձել է ինչպես Սեբեոսի երկասիրության ռուսերեն թարգմանության (СПб., 1862) ու հայերեն բնագրի (Ս. Պետերբուրգ, 1879) հրատարակությունների առաջաբաններում և ծանոթագրություններում, այնպես էլ իր «Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии» (СПб., 1881) մենագրության մեջ: - էջ 243:

3. Տե՛ս «Պատմութիւն Սեբէոսի Եպիսկոպոսի ի Հերակլն» երկասիրության (Կոստանդնուպոլիս, 1851) հրատարակիչ Թադեոս Միհրդատյանցի ծանոթագրությունները: Տե՛ս նաև Ա. Գարագաշյան, Քննադատություն Մարիբասյան պատմության («Քննական պատմություն Հայոց», մասն Ա, Թիֆլիս, 1895, էջ 124-202): - Էջ 244:

4. Բնագրի այս հատվածում բերքերի պակված-կորած լինելու հանգամանքը քննում են նաև այլ ուսումնասիրողներ (Ստ. Մալխասյանց, Գ. Աբգարյան և այլն): - Էջ 246:

5. Տպագրական վրիպակ է, պետք է լինի՝ 255: - Էջ 249:

6. «Հինգ թագավորներ» արտահայտությունը բուռն մեկնաբանությունների տեղիք է տվել: Դրան անդրադարձել են Ք. Պատկանյանը, Ն. Մառը, Բ. Գևորգյան-Ճուղուրյանը, Ն. Ակինյանը, Ստ. Մալխասյանցը, Պ. Անանյանը, Լ. Խաչիկյանը, Գ. Աբգարյանը և շատ ուրիշներ: Գ. Աբգարյանը համերաշխվելով Ք. Պատկանյանի հետ «Հինգ թագաւորացն» արտահայտությունը սրբագրում է «հին թագաւորացն» [տե՛ս Գ. Աբգարյան, Հինգ թագավորների առեղծվածը, «Լրաբեր», ՀԳԱ ակադեմիայի (հասարակ. գիտ.), 1981, № 3, էջ 78-92]: - Էջ 255, ծան. 2:

7. 1900 թ. փետրվարին Ն. Մառին ուղղված նամակում Աղոնցը խնդրել է այս հղումը փոխարինել մեկ այլ՝ ավելի էական հղումով. «Խնդրում եմ Գուտշմիդին հղումը փոխարինել կամ Ֆ. Յուստիի «Iranisches Namensbuch» (Marburg, 1895) ուսումնասիրությունով կամ Ա. Գարագաշյանով (տե՛ս Պ. Հ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 88): Սակայն, ինչպես նշում է նաև Պ. Հ. Հակոբյանը, այս ուղղումը չի կատարվել: - Էջ 258, ծան. 1:

8. Մովսես Խորենացու ժամանակագրական աղյուսակի վերականգնման ուղղությամբ Աղոնցի կատարած այս փորձը կարևոր նշանակություն ունեցավ խնդրի հետագա ուսումնասիրության գործում: Այս բնագավառում նշանակալից երևույթ է հատկապես Գ. Խ. Սարգսյանի աշխատանքը (տե՛ս «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը», Երևան, 1965): - Էջ 275:

9. Ն. Մառին հղված վերոբերված նամակում (տե՛ս Պ. Հ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 88) Աղոնցը խնդրել է Մովսես Խորենացու «Ճեճրակուր-պատճէ թագաւորութեան» հատվածը լրացնել նաև նրան վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի համապատասխան հատվածով: Բայց, այդ լրացումը ևս չի կատարվել: - Էջ 277:

10. «Հայոց նախնական պատմությանը» նվիրված Ն. Աղոնցի այս երկասիրությունը, որն իրավամբ համարվում է «փայլուն աշխատություն» (Գ. Աբգարյան), շրջադարձային նշանակություն ծեռք բերեց հիմնախնդրի հետագա ուսումնասիրության գործում: Այս բնագավառում գրաղված հետազոտողներից կարելի է առանձնացնել Ա. Մատիկյանի, Բ. Սարգիսյանի, Գր. Տեր-Պողոսյանի, Ն. Ակինյանի, Հ. Մանանդյանի, Պ. Անանյանի, Խ. Թորոսյանի, Մ. Գրիգորյանի

համապատասխան ուսումնասիրությունները և մասնավորապես Գ. Արզաքյանի հետազոտությունների շարքը, որն ամփոփված է նրա «Սեբեոսի պատմությունը» և «Անանունի առեղծվածը» համգամանալից մենագրության և նրա իրականացրած Սեբեոսի Պատմության քննական բնագրի (Երևան, 1979) ծանոթագրությունների մեջ: - էջ 293:

ԳՐ. ԽԱԼԱԹՅԱՆՑ, ՀԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԸ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՄԵՋ: ՄՈՍԿՎԱ, 1903 (էջ 294)

Գրված է 1903 թ. Ս. Պետերբուրգում: Լույս է տեսել «Записки восточного отделения императорского русского археологического общества» պարբերականում (СПб., 1904, № 16, стр. 0145-0161): Հայերեն թարգմանությունը (Վ. Ա. Դիլոյան) կատարվել է այս առաջին տպագրությունից:

1. Իր գիտական գործունեության ամբողջ ընթացքում Գր. Խալաթյանցը շարունակաբար անդրադարձել է Մովսես Խորենացու խնդրին՝ դրան նվիրելով շուրջ 40 անուն ուսումնասիրություններ: Այդ աշխատությունների մի զգալի մասը ձեռագիր վիճակում գտնվում է նրա անձնական բողոնում (տե՛ս Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարան, Գր. Խալաթյանցի ֆոնդ, 69, բաժին I և II):- էջ 294:

2. Ս. Գուտշմիդի աշխատության հայերեն թարգմանությունը տե՛ս (Ա. Գուտշմիդ, Թե Մովսես Խորենացվո Պատմության որչափ հավատք պետք է ընծայել, «Բազմավեպ», 1877, էջ 43-51, 110-116, 213-222, 289-302): - էջ 294:

3. Տե՛ս Ա. Կարինե, Նորագույն աղբերք Մովսիսի Խորենացվո. Քննադատական ուսումնասիրությունք, հատ. Ա, Վիեննա, 1893, հատ. Բ, Վիեննա, 1894: - էջ 294:

4. Այս խնդրին Գր. Խալաթյանցն անդրադարձել է նաև առանձին հոդվածով (տե՛ս Gr. Chalathianz, War Artases von Armenien der Besieger des Kröses?, «Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes», Wien, 1903, VIII, 1, p. 37-46, տե՛ս նաև սույնի հայերեն թարգմանությունը («Հանդես ամսօրյա», 1903, №12, էջ 353-358): - էջ 299:

5. Հետագայում՝ 1938 թ., Ն. Ադոնցը հրատարակել է այդ բնագիրը (տե՛ս Ն. Ադոնց, Նշանագիր կարգաց բանից Եզնկան Երիցու, տստ, էջ 184-201): - էջ 309:

6. Կյանքի վերջին տարիներին Գր. Խալաթյանցը ձեռնամուխ է եղել խորենացիագիտական իր պրպտումների արդյունքների ամփոփմանը, որին էր նվիրված

«ՀԱՅՈՑ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ» ՍԵԲԵՈՍԻ ԵՐԿՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱ ԱՂԵՐՍՆԵՐԸ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԵՎ ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ

«Հայոց նախնական պատմությունը» կամ այսպես կոչված Անանունի պատմությունը, չնայած դրան նվիրված նշանակալի թվով հետազոտություններին (1), դեռևս շարունակում է առեղծված մնալ հայ բանասիրության համար: Դրա բացահայտումը հիմնական հետաքրքրություն ունի, հատկապես այժմ, Մովսես Խորենացու հարցում Անանունի վճռական նշանակության իմաստով: Գիտնականներին չի հաջողվել իրական լույսի ներքո մեկնաբանել «Նախնական պատմությունը» և որսալ դրա իսկական առնչակցությունը Խորենացու վերաբերմամբ գլխավորապես այն պատճառով, որ նրանք շրջանցել են բնագրի հարկ եղած քննադատության հարցը, որը պետք է նախորդեր ամեն մի այլ քննադատության: Հանգուցյալ Ք. Պատկանովը այնպիսի վճռական եղանակով էր արտահայտվել Անանունի մասին (2), որ էական մասերում նրա կարծիքի ստուգումը երկար ժամանակ ավելորդ էր թվում: Նրա հայացքները Անանունի պատմության ծավալի և Սեբեոսի նկատմամբ դրա առնչության մասին հաջորդ քննադատները ընդունեցին անվերապահորեն, դրանցից էին ելնում իրենց աշխատություններում հարցի վերաբերյալ անգամ առավել հանգամանալի և կարևոր աշխատությունների հեղինակները: Բայց Պատկանովի քննադատությունը, իր ամբողջ կտրականությամբ հանդերձ, հետադիմական քայլ է Անանունի պատմության ուսումնասիրության մեջ: Դրա հետևանքով էլ նրա վրա հիմնված հետագա հետազոտությունները անբավարար են:

Ներկա հոդվածում ես փորձում եմ կատարել Սեբեոսի երկում գտնվող «Նախնական պատմություն» բնագրի նոր քննադատությունը և որոշել դրա առնչությունը Խորենացու և Փավստոսի հետ: Քանի որ այն կյանքի է կոչվել Ստ. Մալխասյանցի վերջերս լույս տեսած գրքույկի[1] կապակցությամբ, ուստի ավելորդ չէ մեր քննադատությունը ներկայացնել այդ հետաքրքրական էտյուդի վերլուծության հետ կապակցված:

Ստ. Մալխասյանցը պաշտպանում է այն տեսակետը, որի վրա

[1] Ստ. Մալխասյանց, Սեբեոսի պատմությունը և Մովսես Խորենացի, ժամանագրական ուսումնասիրություն, Թիֆլիս, 1899:

կանգնած էին Անանունի դեռևս առաջին հետազոտողները (Թ. Միհրդատյանցը, Ա. Գարագաշյանը): Նրանք պնդում էին, որ «Նախնական պատմությունը» պատկանում է իրեն՝ Սեբեոսին, և որ երկրորդ գլխի վերնագրում հիշատակվող Ստեփանոս պատմիչը ուրիշ, Ասողիկից տարբեր անձնավորություն է, որն ապրել է մինչև VII դարը (3): Այդ կարծիքը, որը Պատկանովը մերժել է, Մալխասյանցը պաշտպանում է, ջանալով բոլորապատել այն նոր տվյալներով: Գրքույկի հեղինակը բաժանում է պ. Խալաթյանցի հիմնական դրույթը Անանունի և Սեբեոսի բառապաշարի և խոսքի կառուցվածքի միջև ապշեցուցիչ նմանության գոյության մասին: Բայց եզրակացություններում տարբերվելով Խալաթյանցից, նա հարում է Միհրդատյանցին: Մալխասյանցը ճիշտ է դնում հարցը. եթե վերնագրում նշված պատմիչը մեզ հայտնի Ստեփանոս Տարոնացին է, ապա մենք իրավունք ունենք սպասելու, որ երկրորդ գլխի բովանդակությունը քաղված է կամ Խորենացուց, կամ Ասողիկից, և կամ նրանց երկուսից: Այնուհետև վերլուծելով գլուխը, Մալխասյանցը գտնում է, որ պարբերական արքաների ցանկը գրեթե տառացիորեն Ասողիկի մոտ էլ կա. Սամիկոնյանների տոհմի ծագման մասին հատվածը երկու-երեք տողով հիշեցնում է Խորենացուն, իսկ մնացյալում այն գրավոր աղբյուր չունի, ըստ իրեն՝ հեղինակի հայտարարությամբ: Ինչ վերաբերում է երկու համաժամանակացույց աղյուսակներին, ապա դրանք չի կարելի քաղել ո՛չ Խորենացուց, ո՛չ Ստեփանոս Ասողիկից: Այստեղից եզրակացություն՝ Սեբեոսի Ստեփանոսը չունի ոչ մի ընդհանրություն X դարի հայտնի համանուն պատմիչի հետ, նա ուրիշ Ստեփանոս է, հենց այն, ով գրել է եկեղեցական ժամանակագրությունը, որից պահպանվել և մեզ է հասել միայն մի քանի թերթ[1]: Հենց այդ հեղինակից է օգտվել Սեբեոսը, Մալխասյանցի կարծիքով, ժամանակագրությունը կազմելիս: Ենթադրվում է, որ առաջին աղյուսակը նա յուրացրել է Խորենացուց. այնուհետև, մինչև Հուստինիանոս I-ը, այն վերցրել է ժամանակագրության հեղինակից, իսկ մնացյալը, մինչև Սասանյան միապետության անկումը, անձամբ ինքն է կազմել իբրև ժամանակակից:

Այսպիսով Մալխասյանցը կարծում է, որ Խորենացու երկասիրության հետ Սեբեոսի ծանոթության փաստը ապացուցված է. հետևաբար, Խորենացին VII դարում արդեն հավաստի պատմիչի հռչակ ուներ:

Հենվելով Մալխասյանցի քննարկած տեքստին, հեշտությամբ կարելի է մերժել նրա դրույթները: Մալխասյանցը ճիշտ չէ բացահայտել այն առնչությունը, որ ունի երկրորդ գլխի խորագիրը նրա բուն բովանդակության հետ:

Երկրորդ գլխի տեքստը երկու տեղ վնասված է: Սամիկոնյանների մասին

---

[1] «Արարատ», 1868, էջ 104-105՝ արտատպված են Ստ. Մալխասյանցի մոտ:

դրվագը ոչ մի կերպ չի կապվում արքաների ո՛չ նախորդ և ո՛չ էլ հետագա ցուցակի հետ: Ակնհայտ է, որ այն իր տեղում չէ: Նրա իսկական տեղը, իմ կարծիքով, ներքևում՝ 13-րդ էջում է, այնտեղ, որտեղ խոսվում է Կոռնակի մասին[1]: Երբ ուշադրություն դարձնենք հատվածի վերջին բառերի վրա՝ «յայսմանէ այն է սպարապետ», դժվար չէ համոզվել, որ հեղինակը խոսք է բացել Մամիկոնյանների ծագման մասին այդ նույն տոհմից ինչ-որ սպարապետի առիթով: Այս սպարապետը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ Կոռնակը՝ Խոսրով արքայի զորավարը, որի մասին խոսք է գնում հենց նոր նշված տեղում (էջ 13): Այստեղ նույնպես բնագիրը պակասավոր է, որը լավագույնն է ապացուցում ենթադրության արդարացիությունը, որ հատվածը սկզբնապես այդ տեղն է գրավել: Հեղինակը հաղորդում է, որ Կոռնակը երկար կյանք էր ապրել, 160 տարի, ընդ որում մինչև մահ պահպանել էր իր օրգանիզմի երիտասարդական ավյունը: Այդ անսովոր երևույթը պատմիչը վերագրում է Կոռնակի օտար, չինական ծագմանը և ի միջի այլոց հաղորդում է այն, ինչ իմացել և լսել է նրա մասին: Այսպիսով, երկու միմյանցից անջատված մասերի միջև տրամաբանական կապ կա, թեև դժվար է դրանք միացնել քերականորեն և վերականգնել բնագիրն իրական տեսքով[2]:

Ներդիր հատվածը իր տեղը փոխադրելուց հետո պարսից Արշակունիների ցանկը կհայտնվի համաժամանակացուցային աղյուսակի կողքին: Ոչ ոք չի ժխտում, որ պարսկական ցանկից անմիջապես հետո նախկինում եղել է հայ Արշակունիների համանման ցանկ: Երբ հեղինակը հայտարարում է «Արդ՝ այսպէս զատուցեալ երևէին երկու ցեղն թագաւորութեանց Պարսից և Հայոց»[3] և թվարկում է պարսից արքաներին, բնական է, որ նա պետք է բերեր նաև հայոց արքաների անունները: Այդպիսի ցանկ, իհարկե, եղել է նախասկզբնական բնագրում: Նրա մնացուկները երևում են աղյուսակի վերջին մասում, որը տեղակայված է առաջին դպրության ավարտին, սկսած

---

[1]«Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն», Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 13:

[2] Շատ հնարավոր է, որ Կոռնակը նա ինքն Կոնակ՝ երկու նահապետ եղբայրներից մեկն է, որոնց վերաբերում է պատմությունը: Չէ՞ որ նրանք Հայաստան են եկել պարսից Արտավանի և Հայոց Խոսրով Մեծի օրոք: Իսկ Կոռնակը անվանվում է Խոսրովի զորավար և նրա օրոք դուրս է գալիս հռոմեացիների Կարոս կայսեր դեմ: Ճիշտ է, փախստական եղբայրները ժամանել էին «կնաւ և որդովք իւրեանց» (անդ, էջ 13), և Կոռնակը կարող էր այդ որդիներից մեկը լինել, բայց ինձ ավելի հավանական է թվում, որ ի դեմս «Կոռնակի» և «Կոնակի» ունենք միևնույն անվան երկու տարընթերցումներ: Կոռնակ ձևը հեշտությամբ կստացվեր Կոնակից, գրված լինելով «ու»-ով: Կունակ կամ ու՝ Կունակ (հմմտ. Խորենացի Մանգուն): Եթե այդպես է, ապա նախընտրելի է հատվածի վերջին բառերը կարդալ այսպես՝ «եղեն յազգ մեծ ի Մամիկայ (ոչ Մամիկոնայ, ինչպես տպագրումն է) եւ Կոնակայ յայսմանէ սպարապետ», փոխանակ ... յայսմանէ այն է սպարապետ», անդ («այն է» փոխանակ «անէ», որ նախորդող բառի վերջին վանկի կրկնողությունն է):

[3] Սեբեոս, էջ 13:

Արշամից: Ես ինձ թույլ եմ տալիս կասկածելու սույն աղյուսակի իսկությունը: Ներկա տեսքով այն ներկայացնում է հայոց արքաների սկզբնապես այնտեղ դրված ցանկի խառնուրդ Խորենացու նույնպիսի ցանկի հետ: Որ այն օտար ազդեցության հետքեր է կրում, երևում է թեկուզև հայ առաջին Արշակունու մասին հակասական ցուցումներից: 9-րդ էջում տեսքստը հռչակում է, որ Արշակ Մեծն ուներ չորս որդի, որոնցից մեկը գահակալեց Հայաստանում, իսկ մնացյալ երեքը՝ Թեսալիայում, Պարսկաստանում և Կիլիկիայում: Իսկ աղյուսակում հայոց Արշակը գահակից ունի նաև Վաղարշակին, իր եղբորը: Դրանից ստացվում է, որ Արշակն ունի ոչ թե 4, այլ 5 որդի: Քննադատությունը վաղուց է նշել, որ «եղբարբ իւրով Վաղարշակաւ, զոր թագաւորեցոյց Հայաստան աշխարհիս» արտահայտությունը օտարամուտ տարր է: Իսկությամբ Անանունին է պատկանում միայն աղյուսակի մի մասը՝ մինչև Տիգրանը, այնուհետև Արշամից սկսվող մասը կպցված է սրան երկրորդ դպրությունից՝ արտագրողի անիրազեկության և այն պատճառով, որ թերթերը խառնված են: Հարցախույզ հայացքը դրանում կհամոզվի թեկուզև կրկնությունների հիման վրա, որոնք նկատելի են աղյուսակում: Արշամից առաջ վերջին անունները՝ Արտաշես, Տիրան, Տիգրան, երկրորդաբար նշված են Սանատրուկից հետո: Հատկանշական չէ՞ արդյոք, որ հենց այդտեղ, ոչ վավերական մասում, Արշակին տրվում է գահակալության 7 տարի, հակառակ Խորենացու (նաև երկրորդ դպրության), բայց լրովին համաձայն Ասողիկին: Աղյուսակի այդ մասը այստեղ ընկել է երկրորդ դպրությունից, որտեղ այն բերվում է ըստ Ասողիկի. և վերջինիս հասարակ վրիպակը՝ է̄ (7) փոխանակ լ̄ (30)-ի նրանում ուժ է ստացել: Գործ ունենալով վատ պահպանված ձեռագրի հետ, Սեբեոսի արտագրողը ակամայից շփոթել է թերթերը: Դժվար է ասել, թե իրականում այդ ինչպես է տեղի ունեցել, բայց հնարավորությունը լիակատար է: Պատկերացնենք, որ նա, արտագրելով հայոց արքաների անունները առաջին դպրության վերջում, հասել է Տիգրանին, որով ենթադրենք, ավարտվել է թերթը: Այն բանի հետևանքով, որ այնուհետև թերթերը պոկված են եղել (ինչպես երևում է տպագիր հրատարակությունից) և ծայրերը քրքրված, նա չի կարողացել կողմնորոշվել դրանցում (4): Տեսնելով թերթերի վրա արքաների մի շարք անուններ և չնկատելով, որ դրանք կազմել են երկրորդ դպրության ցանկի մի մասը, նա հեշտությամբ այն ընդունում է որպես ոչ լրիվ արտագրված աղյուսակի շարունակություն և վերագրում է Տիգրանին, ընդորում թերթերի վնասվածությունը վերստին խանգարում է նրան հասցնելու ցանկը մինչև վերջ, և ընդհատում է այն Պապ թագավորով: Մի անգամ խախտելով կարգը, արտագրողն արդեն այլևս չի կարողացել գլուխ հանել ձեռագրից և արտագրել է ինչպես պատահել է, հայտնապես

բախտարքերի միացնելով Սամիկի և Կոնակի պատմությունը պարսից Արշակունիների ցանկին[1]:

Ի ամրապնդումն մեր կասկածների առաջին դպրության ցանկի վերաբերյալ, մենք ստորև կվկայակոչենք ուրիշ և ավելի ծանրակշիռ փաստարկներ: Բայց այն դեպքում, եթե մեր նկատառումները բավարար համոզիչ չեն թվա, ապա դա, անշուշտ, մազաչափ իսկ չի խախտի հավաստիացումն այն բանում, որ երկրորդ դպրության մեջ նախկինում եղել է հայոց արքաների ցուցակը: Հետևաբար, այդ դպրությունը իր իսկական տեսքով կազմված է եղել երկու ցանկից և երկու համաժամանակացուցային աղյուսակներից, ուր մտել է նաև Սամիկոնյանների պատմությունը: Քննարկելով վերջին աղյուսակները, Մալխասյանցը գտնում է, որ դրանք անհնարին է քաղել Խորենացուց, հավասարապես և Ասողիկից: Դրանք իրենց թվական տվյալներով կտրուկ կերպով շեղվում են Խորենացու և Ասողիկի տեղեկություններից: Բավական է ամենամակերեսային հայացք նետել, որպեսզի համոզվես Մալխասյանցի դիտողությունների արդարացիության մեջ: Բայց ի՞նչ անհրաժեշտություն կա քաղել դրանք հիշյալ պատմիչներից: Դժբախտությունն այն է, որ երկրորդ դպրության խաբուսիկ խորագիրը վերաբերում է միայն պարսից և հայոց արքաների առաջին երկու ցանկերին, և հիմք չկա այդ խորագրի տակ խցկելու նաև համաժամանակացուցային աղյուսակները: Բայց չպետք է մոռանալ, որ Սեբեոսի բուն ձեռագրում նրա պատմությունը բաժանված չէ գլուխների, և չկա ոչ մի ցանկ գլխոց[2]: Սեբեոսի հրատարակիչներին հարկ է թվացել խորագիրը վերագրել վերջինիս հետ ոչ մի առնչություն չունեցող աղյուսակներին ևս, բայց նման բաժանման համար ես հիմք չեմ տեսնում: Վերջապես, երբ ծանոթանում ենք դպրության բովանդակությանը, ապա տեսնում ենք, որ նրա մի մասը համապատասխանում է վերնագրին, իսկ մյուս մասը՝ ոչ, ուստի ամենաբնական եզրակացությունն է՝ խորագիրը վերագրել միայն առաջին մասին: Վճռականապես ոչ մի կարիք չկա այստեղ խոսք բացել ինչ որ մեկ ուրիշ Ստեփանոս պատմիչի մասին: Եթե անգամ ընդունելու լինենք պ. Մալխասյանցի բերած պատմական հիշատակարանի հիման վրա, որ գոյություն է ունեցել այդպիսի Ստեփանոս, ապա դրանով մազաչափ իսկ գործին չենք օգնի, քանզի նույն հիշատակության մեջ նա կոչվում է Մեսրոպի աշակերտ, իսկ որպես այդպիսին, ակներևաբար, նա չէր կարողանա ժամանակագրությունը հասցնել մինչև Հուստինիանոսը: Խնդրո առարկա Ստեփանոսը, որի անունը կարդացվում է երկրորդ դպրության խորագրում, անկասկած մեզ հայտնի Ստեփանոս Տարոնացին է, մականվանյալն Ասողիկ: Խորագրի

[1] Նման ձևով շփոթված են «Արշավանքի պատմության» սկզբնական թերթերը մինչև 37-րդ էջը: Դրանց կարգի են բերված Մալխասյանցի գրքույկում, էջ 116:

[2] Տե՛ս Ք. Պատկանովի հրատարակության Առաջաբանը:

տակ տեղակայված պարսից Արշակունիների ցանկը բառ առ բառ, տառ առ տառ վերցված է Ասողիկից[1]: Ըստ նույն պատմիչի է բերված եղել նաև հայոց արքաների ենթադրյալ, այժմ բացակայող, ցանկը, ինչ որ մատնանշեցինք վերը: Այդ ցանկերը մեկուսի են կանգնած և ոչինչ ընդհանուր բան չունեն ո՛չ նախորդի, ո՛չ էլ հետնորդի հետ: Դրանք ընդմիջարկություններ են, ուշ ժամանակների գրչի գործ, որը, ի նկատի առնելով առաջին դպրության նախորդող երկու աղյուսակներում եղած շեղումները (նշանակալի, հատկապես հայկականում, ինչպես կտեսնենք), հարկ է համարել բերել դրանք նաև «ըստ ճշմարտացի և հավաստի հեղինակների»: Ընդորում փութաջան գրիչը օգտվում է ըստ էության միայն Ասողիկից և այնտեղից էլ արտագրում է. բայց քանի որ նրան քաջ հայտնի է նաև, որ Ասողիկն ինքը քաղում է այն Խորենացու նշանավոր Պատմությունից, ուստի Ասողիկի անվան կողքին դնում է նաև Խորենացու անունը: Ահա, ըստ իս, հարցի ճիշտ լուսաբանումը:

Տեքստից ընդմիջարկման հեռացմամբ ընկնում է նաև քննարկվող գրքույկի հեղինակի ամենաէական դրույթը՝ իբրև թե Սեբեոսը, երկու գրքերի հեղինակը, իմացել է Խորենացուն: Մեր առարկությունները տանում են միանգամայն հակառակ պնդման: Եվ արդյո՞ք տրամաբանական է ենթադրել, որ մի մարդ, որ պատրաստվում է «զանստորագրեալ ժամանակ և զնախնի քաջացն ծեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս», իմանար Խորենացուն: Այդ դեպքում նրա ինչին է պետք շրջանցել նույն նյութի Խորենացու մոտ եղած անհամեմատ լավագույն մշակումը և շարադրել մի պատմություն, որը, ըստ նույն Խորենացու կարծիքի, «մի նշույլ իսկ ճշմարտություն չի պարունակում և սոսկ թլվատի կակազանք է»: Պարզ է, պրն. Մալխասյանցը մոլորության մեջ է: Բանասիրական բնույթի մյուս կշռադատումները, որոնց միջոցով Մալխասյանցը ջանում է հաստատել իր գլխավոր եզրակացությունը, չափից դուրս երկրորդական են և վճռական նշանակություն չունեն:

Եթե պրն. Մալխասյանցի մտքերը Խորենացու հարցում սնանկ են, ապա Անանունի մասին իր դատողություններում նա հաստատուն գետնի վրա է կանգնած: Մալխասյանցը համոզեցուցիչ հիմքեր չէ գտնում այն բանի համար, որպեսզի երկրորդ գլուխը անջատի առաջինից, իսկ այդ երկուսն էլ Սեբեոսի երկից: Այդ դրույթին ի հաստատումն, նրա բերած փաստարկները կարելի է էլ ավելի ուժեղացնել:

Անանունին վերաբերող բոլոր հետազոտությունները մի տեսակ երկրորդ գրքի համաժամանակային աղյուսակների կողքից են անցել: Մինչդեռ, բանից դուրս է գալիս, «Նախնական պատմության» հարցում վճռական խոսքը դրանց է պատկանելիս եղել:

[1] Ասողիկի համեմատությամբ ավել է Արշակի կյանքի տարիների թիվը՝ «կեցեալ ամս ճլ»: Ցանկերի հեղինակը այդ մատնանշումը վերցնում է առաջին դպրությունից, որը չի հակասում ո՛չ Ասողիկին, ո՛չ էլ Խորենացուն:

Աղյուսակներից առաջինը ներկայացնում է հայոց, պարսից և բյուզանդական արքաների միմյանց միահյուսված ժամանակագրությունը: Առանձնացնելով դրանց, կստանանք արքաների հետևյալ երեք շարքը, իրենց կառավարման տարիներով, որը մենք ստացել ենք բուն տեքստի ցուցումների հիման վրա՝ նրանց կից դիտողություններով:

ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՑԱՆԿԸ

ՀԱՅՈՑ	ՊԱՐՍԻՑ	ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ
1. Խոսրով....50 տ[արի] [32-րդից=20]	1. Արտաշիր.......50	1. Ավրելիանոս.................6 [3-րդ տարուց=] }4
Միջբազավ. ...11		
2. Տրդատ........70	2. Շապուհ 73	2. Տերենտինոս...................6 ամիս
3. Խոսրով.......17	3. Ներսեհ...........9	3. Պրոբոս.............................6
4. Տիրան.........12	4. Որմիզդ...........3[2]	4. Կարոս որդիների հետ...7
5. Արշակ.......49 կամ 48 }60[1]	5. Շապուհ.........73[3]	5. Դիոկղետիանոս..............22
Միջբազավ. ..11կամ 12	6. Արտաշիր......4	6. Կոստանդին.....................9
6. Պապ..........13	7. Վռամ...........11	7. Մաքսիմիանոս և Գալիանոս [Գալերիանոս] }19[4]
7. Վարազդատ....6	8. Հազկերտ մինչև 2-րդ տարին	8. Մաքսիմիլիանոս ....13 [փոխ.Մաքսիմենտոսի]
8. Արշակ և Վաղարշակ....5	+225	
9. Խոսրով...............3		9. Կոստանդիոս..................17
10. Վռամշապուհ...8		10. Կոստանդինոս...............32
Ստացվ. + 225 (5) [առանց Խոսրովի 30 տարում = 225]		11. Կոստանդիոս և Կոստաս.....................24[5]
		12. Հուլիանոս....................2
		13. Վալենտինիանոս և Վալենտոս................13

[1] Ըստ տեքստի Արշակը գահընկեց է արվել գահակալության 49-րդ տարում = Շապուհի 44-րդ տարում: Եթե 43-րդ տարին կամ 44-րդ տարին վերագրվի միջբազավորությանը, որը տևել է 12 տ., մինչև Շապուհի 56-րդ տարին, ապա Արշակին կմնա 48 տարի: Իսկ եթե

14. Գրատիանոս............17[6]

15. Թեոդոսիոս 19

16. Արկադիոս..............19

17. Հոնորիոս մինչ 2-րդ

տարին

+225

միջթագավորությունը հաշվենք 11 տարի, ապա այնժամ Արշակին ստիպված կլինենք տալ 49 տարի «ի տէրութեան ի վերայ հայոց զերկոտասաներորդն» corrigendum՝ «զեօթներորդն» կամ «զութերորդն» կախված միջթագավորության տարիների թվից՝ 11 թե 12 տարի (էջ 17), այսինքն՝ (45-51) կամ (44-51) ներառնելով ծայրայինները:

2 Վրիպակ. դ̄ գ̄-ի փոխարեն. Արշակի 3-րդ տարուց մինչև 6-րդը, ընդորում 6-րդը = Շապուհի 1-ին տարին (էջ 16):

3 Հրատարակության մեջ հ̄ corrg. հ̄գ և ոչ թե 74, ինչպես առաջարկում է Մալխասյանցը: Շապուհի 70-ը = Արկադիոսի 1-ին, իսկ Արկադիոսի 5-րդը կազմում է արդեն Արտաշիրի 1-ին տարին: Հետևաբար 70-ին պետք է ավելացնել Արկադիոսի 2, 3, 4 տարիները:

4 Տպագրված է 18՝ 19-ի փոխարեն: Նրանց նախորդ Կոստանդիանին տրվում է 9 տարի, Արտաշիրի 40-րդ տարուց: Նրա վերջին տարին, հետևաբար, համընկնում է Արտաշիրի 48-րդ տարուն, 49-ն ու 50-ը արդեն ընկնում են Մաքսիմիլիանոսին և Գալիանոսին: Ուստի Շապուհի 1-ին տարին = Մաքսիմիլիանոսի և Գալիանոսի 3-րդին, և ոչ թե 2-րդին, ինչպես տպագրված է: Այնուհետև, Արտաշիրի 49-ը = 18 (և ոչ թե 19, ինչպես տեքստում), քանզի Արտաշիրի 40 = Տրդատի 9-ին: Այստեղ տեքստը կարգին չէ. 49 տարի գահակալել է ոչ թե Շապուհը, այլ Կոստանդիանի հաջորդները (էջ 14):

5 Հրատարակված է ծդ̄ իդ̄ փոխարեն, որը տեքստային առումով ճիշտ է, քանի որ նա կառավարել է Տիրանի վերջին տարուց մինչև Արշակի 24-րդ տարին, ճիշտ է նաև պատմական առումով (337-361):

6 Այդ երևում է տեքստից: Նրա տարիները ընդգրկում են Շապուհի 34-51-րդ տարիները: Այստեղ չեն նշվում ուրիշ մանր վրիպակներ, որոնք հասկանալի են ինքնըստինքյան:

ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՑԱՆԿԸ

ՊԱՐՍԻՑ

8. Հազկերտ ...21
9. Վռամ ....42 [22][1]
10. Հազկերտ 19
11. Վաղարշ 4
12. Պերոզ 48
13. Զամասպ ....2[2]
14. Կավատ 41
15. Խոսրով 47
16. Որմիզդ 12
17. Խոսրով 37
18. Կավատ ....1 (և Խոռյամ)
19. Արտաշիր 3
20. Բորբ 2
21. Հազկերտ ....20[6]

+ 298

ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ

17. Հոնորիոս 22
18. Թեոդոսիոս ....42 [22][1]
19. Կոստանդիոս 1
20. Վալենտինոս 30
21. Նարկեսոս 6
22. Վռափնոս ....3 (Փլաբիո՞ս)
23. Մարկիանոս ....7 (5)[3]
24. Լևոն 11 (13)
25. Անթեմիոս 6
26. Օլիմպրիոս 1
27. Զենոն ....1[4]
28. Զենոն 17
29. Անաստասիոս 27
30. Հուստինիանոս 38
31. Հուստինոս 12
32. Տիբերիոս 3
33. Մորիկ ....21[5]
34. Փոկաս 8
35. Հերակլ 30
36. Հերակլեոն 1
37. Կոստանդին, մինչև 11-րդ տարին

+ 298

---

[1] Էջ 18 «յամի ի երորդի Թէոդոսի» փոխարեն կարդալ «յամի ի երորդի երկրորդի [կամ «խ երորդի երկրորդի»], նաև «յամի Յազկերտի բազաւորէ» փոխարեն պետք է «յամի երկրորդի Յազկերտի» (մանրամասները մեր տեքստում), իսկ մեկ տող ներքև՝ «յամի երկրորդի Յազկերտի» ուղղել «յամի երրորդի Յազկերտի»: Վռամ 2-րդ տարին = Թեոդոսիոսի 1 տարուն 22 = 21. հաջորդ Թեոդոսիոսի 22 = Հազկերտի I. Թեոդոսիոսի հաջորդ Կոստանդիոսի 1-ին տարին ընկնում է Հազկերտի 2-րդ տարուն:

[2] Վրիպակ է հրատարակության մեջ՝ ը բ -ի փոխարեն:.

[3] Էջ 19 «Մարկիանոս ամս է» պետք չէր լինի ուղղել է (450-457) և «Յամի իե՝ յամի իէ կարելի է թողնել «Պերոզի»: Անթեմիոսին տրվում է 6 տարի, մինչև Պերոզի 44-րդ տարին, առաջին տարին ընկնում է Պերոզի 38-րդ տարուն. հրատարակության մեջ՝ «յամի լ», հետևաբար corrigendum լը: Լևոնի համար ժամանակամիջոց է մնում 27-38-ը կամ 25-38-ը՝ կախված Մարկիանոսի տարիների թվից: Ժամանակագրությունը ամենևին չի առաժում ո՛չ այս

Քննարկելով ներկայացված ցանկերը, նկատում ենք, որ ժամանա-
կագրության ամբողջ խախտությունը պայմանավորված է միմիայն
համաժամանակայնության այն ձևով, ինչ ձևով որ հեղինակը ենթադրում է
դրանք: Բյուզանդական թագավորների թվական տվյալները, ինքնըստինք-
յան վերցրած, համաժամանակային առնչություններից դուրս, ընդհանուր
առմամբ, ճիշտ են: Սխալը տեղի է ունեցել աղյուսակները միահյուսելիս,
այն բանի հետևանքով, որ կայսրերին, որոնք միաժամանակ կառավարել են
Հռոմեական կայսրության երկու կեսերը, և կամ կեսարներին, չտարբերելով
նրանց օգոստոսներից, կազմողը տեղադրել է հաջորդականության գծով:
Լիովին ճիշտ է, որ Մաքսիմիանոսը և Գալերիանոսը կառավարել են 19
տարի, միայն թե առաջինը՝ Դիոկղետիանոսի հետ միաժամանակ
Արևելքում 286-305 թթ., իսկ Գալերիանոսը 292-304 թթ., որպես կեսար
Դիոկղետիանոսի օրոք և 305-311 թթ. որպես օգոստոս Արևմուտքում:
Նմանակերպ վերցված են արևմտյան տիրակալներից՝ Գրատիանոսը,
Հոնորիոսը, երկրորդ ցանկում՝ Կոստանդիոսը, Վալենտիանոսը, Նար-
կեսոսը, Փլաքիոսը, Անթեմիոսը և Օլիմպրիոսը, Մաքսիմիլիանոսը, որին
տրվում է 13 տարի, հավանաբար, Գալերիանոսի զարմիկն է, իսկ
Կոստանդը՝ Կոստանդիանոս Մեծի հայրը: Առաջինը կեսար էր հորեղբոր
օրոք, իսկ երկրորդը՝ Մաքսիմիլիանոսի (292-305), բայց ցանկում նրանք
ինքնուրույն տեղեր են գրավում: Կոստանդիանոս Մեծը աղյուսակի մեջ
մտցված է երկիցս՝ առաջին անգամ 9 տարվա կառավարմամբ, իսկ երկրորդ
անգամ՝ 32, այն դեպքում, երբ վերջինիս մեջ արդեն պարունակվում են
առաջին ինը տարիները: Կարծեք թե հեղինակը ինքն է հանել բյուզան-
դական ժամանակագրության թվերը ինչ որ համաժամանակային
աղյուսակից:

Մատնանշված վրիպումների հետևանքով Ավրելիանոսից մինչև Հոնո-
րիոսը ստացվել է 225 տարվա ժամանակամիջոց, որը իրականությանը
գերազանցում է գրեթե հարյուր տարով: Այդ անճշտությունը անդրադարձել
է հայոց և պարսից ժամանակագրության վրա: Դնելով Արտաշիրին և Խոս-
րով [Մեծին] Ավրելիանոսի օրոք, հեղինակը ժամանակագրությունը տե-

և ո՛չ այն դեպքում:

[4] Նա հենց ինքը Լևոն II-ն է՝ 474 թ.:

[5] Էջ 20. «յամի է̆ Մաւրկայ» ուղղել «յամի ժ̆», որպեսզի ստանանք, համաձայն բնագրի, Պերոզի համար 12 տարի, իսկ Մորիկի՝ 21 տարի:

[6] Նույն տեղում. «յամի զ̆ Յազկերտի» փոխանակ «յամի ը̆ Յազկերտի». Հազկերտի 9-րդ տարին համընկնում է Հերակլի որդիների տարուն, իսկ 10-ը՝ (և ոչ թե Է, ինչպես տպագրված է) = Կոստանդինի 1-ին տարուն:

ղաշարժել է առաջ ոչ պակաս, քան 50 տարով: Նման հասարակ սխալի պատճառով (թե ինչպես է այն տեղի ունեցել, մենք կտեսնենք), որ ժամանակի նշանակալի շահում է տվել, հեղինակին պետք չի եղել ձգելու հայոց և պարսից ժամանակագրությունը pari passu բյուզանդականին 100 տարով, այլ միայն կիսով չափ (100-50)[1]: Արդյունքում դուրս է եկել, որ պարսից արքաների տարիները ամբողջությամբ վերցրած ավելի քիչ են մեղանչում իրականության հանդեպ:

Տարիների գումարը հարստության հիմնադրից մինչև Հազկերտ հավասարվում է 223-ի, իսկ այս վերջինից մինչև սասանյան միապետության անկումը 278-ի կամ 298-ի, նայած թե Վռամին և Թեոդոսիոսին կտանք 22, թե 42 տարի: Շատ առումներով գերադասելի է երկրորդ ընթերցումը: Տառագրության առումով հասկանալի, այն չի խախտում նաև ժամանակագրությունը. եթե 22-ը պատմականորեն և մոտավորապես ճիշտ է Վռամի վերաբերմամբ (420-439)[2], ապա 42 թիվը կատարելապես է համապատասխանում Թեոդոսիոսին, որը թագավորել է 408 թվականից մինչև 450 թվականը: Ամենազգլխավորն այն է, որ խը կարդալիս փոքր ինչ լուսաբանվում են երկրորդ ցանկում եղած սխալները: Այստեղ ժամանակագրությունը, որը խստորեն պահպանված է վերջին մասում, սկզբում սկսած Զենոնից, տառապում է կոպիտ վրիպումներով: Պերոզին հատկացվում է 48 տարի, ճիշտ ու ճիշտ երկու անգամ ավելի[3]: Եթե ընդունենք Վռամի համար էլ 42 տարի, ապա կստացվի չորս տասնյակ պատմականորեն ավելորդ տարի: Դրանք կարելի է պատճառական կապակցության մեջ դնել 40 նույնպես ավելորդ տարիների հետ բյուզանդական մասում, որ տեղի է ունեցել արևմտյան կայսրերին ցանկի մեջ մտցնելու հետևանքով (1 Կոստանդիոս + 30 Վալենտիանոս + 6 Նարկեսոս + 3 Վռափնոս = 40): Մեկը հետևանք է մյուսի: Ավելի հավանական է, որ հեղինակը Պերոզի համար դնելով 48 տարի պատահական գրասխալ թույլ տալով[4] փոխանակ իը [28], ինչպես նաև Վռամին 42- ի զուգահեռ Թեոդոսիոսի տարիներին [համտ. Խոսրով 50 - Արտաշիր 50, Տրդատ 70 - Շապուհ 73, Հազկերտ 21 - Հոնորիոս 22, նույնպես Թեոդոսիոս Մեծ 19 - Արկադիոս 19] և որպեսզի պահպանի հավասարակշռությունը և հանդիպեցնի Զենոնին Կավատի ու Ջամասպի հետ, մոլորությամբ ցանկի մեջ է խցկել արևմտյան

---

1 Սասանյանների սկզբնավորումից մինչև Հազկերտ, այսինքն՝ 226 թ. մինչև 399 հավասար է 173, 49-ով պակաս 223-ից:

2 Ըստ Mordtmann, Chronologie der Sassaniden. ըստ Ռիխտերի 421-442, Սեդիլիոյի՝ 420-440:

3 Ըստ Մորդտմանի (նույն տեղում) 457-483 թթ. ըստ Ռիխտերի՝ 461-488, Սեդիլիոյի՝ 457-488, Նյոլդեկեի՝ 457-484:

4 Տեքստում վրիպակ չէ, այդպես անցկացված է ժամանակագրությունում:

տիրակալներին: Վերջապես, առաջարկվող ընթերցումն այն առավելությունն ունի, որ այդ դեպքում ընդհանուր գումարում ստացվում է 223 + 298 = 521 թիվը, որը հատուկ իմաստ ունի գրական առումով: Սեբեոսը 137-րդ էջում Սասանյան կայսրության տևողականությունը սահմանում է այդ նույն թվով. «Թարձան տէրութիւն Պարսից և ազգին Սասանայ, որ կալան զթագաւորութիւն ամս շիա (տպագրում շիր-Ն. Ա.)»[1]: Նման համընկնումը չի կարելի պատահական համարել. եթե 521 թիվը պատմական հիմք ունենար ապա, հասկանալի է, նման համընկնումը ոչ մի նշանակություն չէր ունենա Սեբեոսի և երկրորդ գլխի հեղինակի փոխհարաբերությունները պարզելու համար: Բայց հենց այն պատճառով, որ այն պատմականորեն անհավաստի է և իր ծագմամբ պարտական է սույն բացառիկ բնույթի սխալների, այդ համերաշխությունը վճռական ավյալ է հանդիսանում հարցի համար: «Արշավանքի պատմության» բովանդակության ուրիշ ընդհանուր կետերի շփման առկայությունը ևս երկրորդ գլխի հետ, որոնք նշվել են Մալխասյանցի կողմից, 521 թիվը ակներև կերպով ցույց է տալիս, որ ցանկերը պատկանում են Սեբեոսին՝ իրեն:

Նույն երկրորդ գլխի ցուցմամբ հայ Արշակունիների տիրապետությունը շարունակվել է 405 տարի: Փաստորեն այն չի արդարանում, քանզի բերված թագավորների տարիները գումարում տալիս են 232, չհաշված միջթագավորության 23 տարին: Ակնհայտ է, աղյուսակը լրիվ չէ, այն՝ շարունակություն է, ուրիշ աղյուսակի մաս, այն է՝ այնպիսի աղյուսակի, որտեղ նշված են եղել առաջին Արշակունիները մինչև Խոսրով (որտեղից սկսվում է երկրորդ գլխի ցանկը): Այդ պարագան մեզ ուղղում է առաջին գլխի ցանկին և ուղղակի ընդառաջում է ցանկի անհարազատ բնույթի մասին վերը առաջ քաշված կռահմանը: Դրա ճշմարտացիության մասին է խոսում հեղինակի հայտարարությունը. «Ես Ագաթանգեղոս գրիչ գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ՝ առեալ ի դիւանէ արքունի»: Եթե չենք ուզում հեղինակի վզին ժամանակագրական անհեթեթություն փաթաթել, ապա պարտավոր ենք ընդունել, որ Ագաթանգեղոսի արձանագրությունը չէր կարող պարունակել Տրդատին հաջորդած թագավորների անունները:

Վիճարանել կարելի է միայն մի քանի մասին՝ մտնում է արդյո՞ք արձանագրության կազմի մեջ վերջին ցանկը: Ըստ իս, Անանունի քննա-

[1] Շիա և շիր-ում ա և ր տառերը, գրված սկզբնատառերով, կարող են հառնել մեկը մյուսին, հատկապես ը -ի միջնորդությամբ (հմմտ. վերը Զամասպ ը փոխանակ ր), եթե միայն դուրս բերված 521 թիվը ճիշտ է և մեզանից չի վրիպել պակասող միավորը: Ուղղելի է նաև երկրորդ գլխի վերջում դրված շւր թիվը:

դատները այնտեղ չեն փնտրում «արձանագրության պատճենը», որտեղ հարկ է: Նախ և առաջ պիտանի չէ ընդունված կարծիքն այն մասին, որ արձանագրությունը վերաբերել է հինգ թագավորների: Այն հիմնված է տեքստի սխալ ընթերցման վրա: Այն բառերը, որոնք առիթ են տալիս նման ըմբռնման, շարահյուսական առումով անհաջող դիրք են գրավում «... բացեալ ցաւերածն վասն սեանցն ըստ դիպան արձանագրին դրոշմեալ ի վերայ վիմի զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց յունարէն դպրութեամբ» արտահայտության մեջ: Ճիշտ թարգմանությամբ ճշանակում է. «ավերակները բացելիս հանդիպեցին արձանագրության, հունարեն տառերով դրոշմված[1] քարի վրա հայոց և պարթևաց հինգ թագավորների տարիներն ու օրերը»: Բացահայտ անհարիրություն: Այն կարելի է վերացնել, տեքստից հանելով ավելորդ բառերը՝ «զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն»: Դրանք վերցված են գրչի կողմից սկզբնական տողերից՝ «... ցուցից ... զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով»: Գրիչը, հավանաբար, այդ արտահայտությունը հասկացել է անմիջապես նրան հարող «անդ հայիով ի մատեան Մարաբայ փիլիսոփայի ...» հետ կապակցված և սխալաբար ենթադրել է, որ Մարաբասի գիրքը պատմում է հինգ թագավորների մասին. իսկ դա հանգեցրել է անտեղի ընդմիջարկության, որը ոչ մի ընդհանուր բան չունի Մարաբասի գրքի հետ, ինչպես և բերված արտահայտությունը հինգ թագավորների մասին[2]:

Կարծում են, նաև, որ արձանագրության ենթադրյալ հինգ թագավորներն են Սելևկոսը, Անտիոքոս Սոտերը, Անտիոքոս Թեոսը, Արշակ Մեծը և Արշակ Փոքրը: Պրոֆ. Մառի արտահայտած և ուրիշների կողմից (Գր. Խալաթյանցի, Ստ. Մալխասյանցի) հավանություն ստացած կարծիքը սնանկ է: Նախ և առաջ, Սելևկյանները ի՞նչ հայոց թագավորներ են և ինչո՞ւ Տրդատը պետք է հավերժացներ նրանց հիշատակը սյուների վրա: Երկրորդ, ինչ որ նրանց մասին պատմվում է, վերցված է Եվսեբիոսի Ժամանակագրությունից և Անանունը միանգամայն ոչ մի շահ չուներ թաքցնելու լիովին հավաստի, բարձր հեղինակությամբ օժտված պատմիչի անունը և հնարելու Ագաթանգեղոսի արձանագրության վերաբերյալ խորհրդավոր պատմությունը: Վիճարկվող կարծիքը ամրապնդվում է նրանով, որ հինգ հիշյալ

[1] Եվ ոչ թե «գծված» (Ն. Մառ, «Նախնական պատմության մասին»), ի նկատի ունենալով օբյեկտը հայցական հոլովով: Վիճելի բառերը անգամ արձանագրության ինքնուրույն խորագրի տեսքով չէին կարող դրված լինել հայցական հոլովով:

[2] Ստ. Մալխասյանցի մեկնաբանությունը (նույն տեղում) միանգամայն անընդունելի է: Ի նկատի ունենալով, որ Սեբեոսը «ժամանակակից» (ժամանակեան) է համարում պատմությունը 34-րդ էջից՝ Խոսրովից, մենք հաճույքով բյուզանդականի փոխարեն կվերցնենք պարսից թագավորներին՝ 1. Որմիզդին, 2. Խոսրով Փարվեզին, 3. Կավատին, 4. Արտաշիրին, 5. Հազկերտին (6):

թագավորների պատմությունը դրվում է 6-րդ էջում հիշատակվող տարեգրի բերանը, որի տակ հասկանում են Ագաթանգեղոսին: Ուշադրությամբ զննելով տեքստը, նկատում ենք պատմողի կողմից ոչ միատեսակ վերաբերմունք դեպի այն նյութը, որը վերագրում են տարեգրին: Այն դեպքում, երբ Մարսյակի մասին պատմությունում նա օգտագործում է անորոշ արտահայտություն՝ «ասեն», Եվսեբիոսից բերված քաղվածքներում գտնում ենք նույն բառը «ասէ» ձևով. «զոր ունէր, ասէ, արքայ ի դրան իւրում թագաւորին» (պետք է կարդալ «թագաւորութեան»՝ հապավանշան պատ-վով)[1]: Ո՞վ «ասէ» - ոչ այլ ոք, քան Եվսեբիոսը, որի մոտ կա նույն արտահայտությունը, բայց, իհարկե, առանց միջանկյալ «ասէ» բառի[2]: Այդ բառի մուծումով Անանունը, ըստ երևույթին, կամեցել է հասկացնել տալ, որ այդտեղ վերջանում են իր օգտագործած ժամանակագրության բառերը, և հետագայում Արշակի մասին պատմության մեջ վերստին անցնում է այն աղբյուրին, որից և վերցված է Մարսյակի մասին հատվածը: Այստեղ, ինչպես և այնտեղ, պատմությունն արվում է «ասեն» հիմքի վրա. «Որդիք չորք ասեն լեալ Արշակայ»[3]. նրանց միջև սերտ կապ կա ոչ միայն իրենց գրական բնույթով, այլև ըստ բովանդակության: Մարսյակի մասին առասպելական պատմության մեջ լսելի է պատմականորեն հավաստի փաստի արձագանք: Արշակունիների երեք ճյուղ էր տիրակալում Առաջա-վոր Ասիայում՝ Պարսկաստանում, Հայաստանում, սկիտակ հոնների կամ էփտալիտների երկրում: Դրանից առաջացել է երեք եղբայրների՝ Աբրա-համի ընդոծին Մարսյակի որդիների առասպելը: Նրանցից մեկը՝ Փառոխը, հաստատվել է Հայաստանում և նրա սերունդները խառնվել են Արմենակի տոհմի հետ. մյուս երկուսի ճակատագիրն անհայտ է, հուշարձանի պակասավորության պատճառով, բայց դյուրին է կռահել, թե ուր են նրանք մեկնել՝ Պարսկաստան և էփտալիտների մոտ: Առասպելը մի տեսակ նե-րածություն է կազմում Արշակ Փոքրի պատմությանը և նպատակ ունի մեկ-նաբանել Արշակ Մեծի կարգադրությունը: Վերջինս իր որդուն նշանակել է Հայաստանում ոչ թե որպես հաղորդ, այլ որպես մերձավորագույն ազգա-կան: Դուրս է գալիս, որ հայերը ընդհանուր ծագում ունեն պարթևների հետ:

Մարսյակի և առաջին Արշակների մասին առասպելական պատմության և դրա հետ կողք-կողքի Հայկյանների մասին ոչ պակաս առասպելական «Վիպասանքների» արանքում Եվսեբիոսի ճշմարտացի խոսքը հնչում է որպես ինչ-որ աններդաշնակություն: Այն համեմատաբար ուշ ժամա-նակաշրջանի նստվածքաշերտ է:

[1] Սեբեոս, էջ 8:

[2] Հրատարակություն Aucher, էջ 299:

[3] Սեբեոս, էջ 9:

Լիակատար հիմք կա մտածելու, որ նախասկզբնական տեքստում այլ կերպ է շարադրված եղել Արշակունիների բարձրացման պատմությունը: Պրոկոպիոս Կեսարացին, ինչպես կտեսնենք ստորև, գիտեր «Հայոց նախնական պատմությունը» նրա հին խմբագրությամբ, որտեղ հստակ դրվում էր պարթևների հայկական ծագումը. կա նաև թափանցիկ ակնարկ այն մասին, որ հենց այնտեղ Արշակունիների սկիզբը հասցվում էր ոչ թե Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո անցած 60 տարում, այլ փոքր-ինչ ավելի վաղ ժամանակաշրջանի: Դրա համար էլ վստահորեն կարելի է պնդել, որ այժմ «մեր առջև դրված է արժանագրության ոչ հարազատ պատճենը» («զսոյն ճառէ ժամանակագիրն, որպես առաջիդ կայ»): Դրա փոխարեն մենք ունենք ինչ-որ վերապատում՝ երկու աղբյուրներից խառնուրդ՝ «ասեն» (արժանագրություն) և «ասէ» (Եվսեբիոս): Ճշմարտության նախանձախնդիր անհայտ մեկը, որը ծանոթ է եղել Եվսեբիոսին, կերպարանափոխել է նախասկզբնական տեքստը, ըստ որում նրանից թողել է հայերին վերաբերող բեկորը, որի հավաստիությունը նա չէր կարող ստուգել ըստ Եվսեբիոսի, նետել է մի կողմ Արշակունիների երկու ճյուղերի նախապետների պատմությունը, իսկ պարթևների՝ մակեդոնացիների հետ ունեցած ընդհարումները վերամշակել է ժամանակագրության հիման վրա: Եթե ճշմարիտ է, որ տարեգիրը, որի խոսքերից տրվում է Արշակունիների պատմությունը, ըստ տեքստի իմաստի՝ Ագաթանգեղոսն է, ապա նվազ հավանական չէ, որ փոփոխությունները մտցրած գրագետի տեսանկյունից նա ոչ այլ ոք է, եթե ոչ՝ նշանավոր Եվսեբիոսը (ժամանակագիրն, ն = ille), որին նա վկայակոչում է քաղվածքի վերջում: Ըստ էության տարեգրի անձնավորության հարցը արդեն զուտ ձևական հարց է այն պահից հետո, երբ հաստատված է նրան վերագրվող նյութի տարատեսակությունը:

Ասվածի հետևանքով, մեզ թույլատրելի է, արժանագրությունը փնտրելիս շրջանցել Եվսեբիոսից կատարված մեջբերումները: Տրամադրության տակ մնում է Արշակ Փոքրի պատմությունը, նրան կցված նրա հետնորդների ցանկով, հայկական Արշակունիների պատմությունը, որը հանդիսանում է «արժանագրության» առավել հարմար «պատճենը», որը շարունակում է «հայոց առաջին թագավորաց տարիները»: Եթե ընդունում ենք ցանկը որպես Ագաթանգեղոսի գործ՝ ելնելով ժամանակագրական կշռադատումներից, մենք դրվում ենք նրանում նստվածքաշերտ, բերովի տարր ընդունելու անհրաժեշտությունը ճանաչելու առջև:

Նման պայմաններում ինքնըստինքյան միտք է ծագում մի կողմ նետել ցանկի վերջին մասը՝ սկսած Արշամից, մաս, որը նույնիսկ ձևականորեն կապված չէ նախորդի հետ. Արշամը դուրս է կանգնած որևէ ազգակցական կապերից նախորդ Տիգրանի հետ: Այդ մասի հեռացումից հետո կմնա թվով

տասը թագավորների մի շարք՝ մինչև Տիգրանը: Իսկական ցանկում այնուհետև հետևում էր հավանաբար Վաղարշի անունը (Տիգրանի որդու, ըստ Խորենացու), իսկ ենթադրաբար նաև Սանատրուկի՝ Տիգրանի և Վաղարշի միջև: Հայտնի է, որ Սանատրուկը, Խորենացու հաղորդմամբ իբրև թե Արշամի զարմիկը, պատմական անձնավորություն չէ. առաջին դարում չի եղել ոչ մի Սանատրուկ հայոց թագավոր: Բայց ի նկատի ունենալով այն ժողովրդականությունը, որ վայելում է հայկական վարքագրական գրականության մեջ Թադեոս Առաքյալին նահատակողը, դժվար է հնարավոր համարել, որ նա մտացածին անձնավորություն է: Նրա մասին եղած ավանդազրույցները, ամբողջ առասպելականությամբ հանդերձ, պետք է, որ որևէ իրական հող ունենան: Հայոց Արշակունիների շարքում հավաստի պատմությունը գիտե միայն մեկ Սանատրուկի[1], Վաղարշի հորը և նախորդին. նա թագավորել է II դարի վերջերին և հիրավի ժամանակակից է եղել Եդեսիայի թագավոր Աբգար IX-ին[2], այն նույնին, որը քրիստոնեություն էր ընդունել: Այն բանից հետո, երբ հյուսվեց Աբգարի մասին նշանավոր առասպելը, որը նրան III դարից փոխադրում է I դար, կամ, ավելի ճիշտ, նրա գործերը վերագրում էր նույնանուն թագավորին՝ Ուխհամային, նույն կերպով և նույն առասպելի ազդեցության տակ հայկական ավանդությունը Սանատրուկին էլ տեղաշարժեց և հարմարեցրեց նրան նույն Աբգարի ժամանակներին: Պետք է ինչ-որ պատմական կապեր եղած լինեին նրանց միջև, որ ճակատագիրն այդպես չէր ուզում նրանց բաժանել միմյանցից: Պատմական Սանատրուկի հետքերը պահպանվել են հայոց գրականության մեջ: Փավստոս Բուզանդի մոտ երկիցս հիշատակվում է «Սանատրուկ թագավորը»՝ մեկ անգամ նա անվանվում է առաքելասպան[3], իսկ մյուս անգամ՝ Մծուրք քաղաքի հիմնադիր, որ նա կառուցել էր Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում[4]: Նրա աճյունը հանգչում էր Անիում և այն փորել-հանել էր պարսից զորքը (Դ, 24)[5]: Փավստոսը երկու Սանատրուկներին չի պատկերացնում որպես միևնույն անձ. այդ ճիշտ է համենայն դեպս եթե ոչ Փավստոսի, ապա այն աղբյուրի վերաբերմամբ, որտեղից նա փոխառել է այդ տեղեկությունը: Իսկապես, «առաքելասպանը» ապրել և կառավարել է Արևելյան Հայաստանում՝ Շավարշան կամ Արտազ

---

[1] A. Gutschmid, Geschichte Irans (7).

[2] A. Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroena Abgar IX (179-214/6). «Mèmoires de l'acadèmie de St. P.», tome XXXV.

[3] Փավստոս Բուզանդ, Վենետիկ, 1832, Դ, 14:

[4] Անդ, Դ, 24:

[5] Դիոն Կասսիոսը պատմում է, որ Կարակալլա կայսրը խնդրել էր պարսից թագավորի դստեր ձեռքը, և ի վրեժխնդրություն մերժման համար՝ արշավել էր Պարսկաստան 217 թվականին, գրավել էր Արբելան և «Τὰ μνημεῖα τὰ βασιλικὰ τῶν Πάρθων ἀνορύξας τὰ ὀστᾶ ἔρριψεν». ՕՀ. 1. Հրատարակության Բեկկերի, էջ 418:

գավառում: Իսկ մյուս Սանատրուկը հանդիսանում է թագավոր ճիշտ և ճիշտ Հայաստանի հակադիր Արևմտյան մասում, որը հարում էր Եփրատին և որի նստավայրն էր Մծուրքը: Նրա գերեզմանը դեռևս երկրում մնում էր հիշողության մեջ, III դարի կեսերին: Հավանաբար այստեղ բանը վերաբերում է ոչ թե անփառունակ առաքելասպան թագավորին, որը վախճանվել էր երեք դար առաջ, այլ արդեն ոչ վաղ անցյալի թագավորներից մեկին: Մեկ դեպքում մեր առջև պատմական անձնավորություն է, իսկ մյուս դեպքում նրա կերպարանափոխությունը, եթե թույլատրելի է այդպես արտահայտվել: Ամբողջ ասվածը դեռևս չի ապացուցում, որ Սանատրուկը նշված է եղել Անանունի մոտ, բայց այն հնարավոր է դարձնում նման ենթադրությունը, որը թույլատրելի է «Նախնական պատմություն» ներածական բառերի իմաստով: Ագաթանգեղոսի արձանագրությունը գտան Սանատրուկ թագավորի պալատի պեղումների ժամանակ: Հետևաբար, ենթադրվում է, որ նա թագավորել է Տրդատից՝ արձանագրության պատմառ հանդիսացողից հետո: Բայց Տրդատից հետո այդպիսի թագավոր չի եղել: Իսկ ինչպե՞ս հասկանալ հեղինակին: Առանձին հարկ չկա, որ Սանատրուկը անպայման ապրեր Տրդատից հետո: Բավարար է, եթե նա արձանագրություն գրել տված Տրդատի մերձավորագույն նախորդներից լիներ: Որպես այդպիսին, Սանատրուկը ի մի է ձուլվում Մծուրքի հիմնադրի հետ: Նա կառուցել է քաղաքը, նրանում կանգնել պալատներ: Նրա մահից հետո ինչպես քաղաքը, այնպես էլ պալատները չեն դադարել հիմնադրի անունը կրելուց: Նրա մերձավոր հաջորդներից մեկի՝ Տրդատի, օրով պալատի սյուներին փորագրվում է արձանագրություն, որը և հայտնաբերվում է հետագայում արդեն ավերակների վերածված պալատը պեղելիս:

Նշված ժամանակագրական անհամապատասխանությունը հարթելու նպատակով այլակերպ փորձեր են արված: Ենթադրել են, որ արձանագրության Տրդատը ոչ մի ընդհանուր բան չունի Գրիգոր Լուսավորչի հայտնի համագործակցի հետ և Անանուն հեղինակը ի նկատի է ունեցել ուրիշ Տրդատի, մոտավորապես առաջին Արշակունիներից մեկին, որը կրել է այդ անունը[1]: Կարծիքը խախուտ է և չի համերաշխվում մեզ զբաղեցնող հուշարձանի իսկական բնույթի հետ: Գրականության այդպիսի արտադրանքները ազուցվում են մեծահռչակ անուններին՝ դրանց ավելի մեծ հավաստիություն տալու նպատակով: Լիովին բնական է, որ անանուն զրույցը շաղկապվեր Հայոց պատմության և հոգևոր կյանքի մեջ ժողովրդականություն վայելող Տրդատին ու Ագաթանգեղոսին և ոչ թե ինչ-որ մի անծանոթ անձնավորության, որին մեզ հաջողվեց հարություն տալ սոսկ XIX դարում, շնորհիվ դրամագիտության: Նա, ով վերագրել է «Նախնական պատմությունը» Ագաթանգեղոսին, հիանալի է իմացել իր գործը: Ագա-

[1] Н. Марр, «О Начальной истории Армении» Анонима. См. «Византийский временник», т. I, вып. 2, 1894.

թանգեղոսը առաջինն էր գրառել երկրի իրադարձությունները և նրան էր վայել, ինչպես ոչ այլ ոքի, լինել հեղինակը այն պատմության, որը շոշափում էր հայրենի անցյալը առավել հեռավոր ժամանակներում և ընդհատվում էր հենց այնտեղ, որտեղ սկսվում էր Ագաթանգեղոսի բուն աշխատությունը: Արձանագրության մասին լեզենդի հեղինակը հիանալի գիտեր, որ Ագաթանգեղոսն է նկարագրել Տրդատի գործերը, բայց որ հենց նույն Ագաթանգեղոսը կարող էր կազմել «զամս և զաւուրս հին թագաւորացն» մինչև Տրդատը՝ դրանում նա ոչ մի անհավանական բան չէր տեսնում: Նա հավատարիմ է իրեն, երբ ստիպում է Ագաթանգեղոսին փորագրել վեմի վրա, դրանով վերջ է տրվում հնարավոր կասկածներին. իսկ ինչո՞ւ Ագաթանգեղոսի աշխատությունը չի պահպանվել «Հայոց դարձի» կողքին: Պատասխանը պարզ է՝ Ագաթանգեղոսը գրել է սյան վրա, իսկ սյունը հայտնագործվել է ուշ և պատահական ձևով: Ամեն ինչ այստեղ մտածված է. Տրդատի անունը չի կարելի վերացնել, այն լույսի ճառագայթ է, որոշելու համար Անանունի ծավալը:

Շարադրված կշռադատումներից ելնելով, մենք անձամբ ավելի, քան հավանական ենք համարում, որ Անանունի ցանկում Սանատրուկը նշված է եղել: Այն տեղը, որ նա գրավել է թագավորների շարքում, կարուկ կերպով տարամերժվել է ավանդությունից. այս պարագան քիչ մեղսակցություն չունի վերը նշված թերթերի խառնման մեջ, ձեռագիրը վնասվելու հետևանքով: Սանատրուկի հաջորդի և որդու՝ Վաղարշի առաջին գլխի ցանկը և հենց առաջին գլուխը սերտորեն կապակցվում են երկրորդ գլխի համաժամանակային աղյուսակին, որը սկսվում է Վաղարշի որդի Խոսրով Մեծով: Մենք չենք պնդի, որ Անանունի մոտ եղած իսկական ցանկը եղել է ճիշտ առաջարկված ձևով և ոչ թե մի ուրիշ: Հարցը կարևոր է սկզբունքային առումով, որ ցանկը աղավաղված է, և այդ կասկածի ենթակա չէ: Իսկ վերականգնված ցանկի ճշմարտացիությունը զարմանալի է, թե որքան է մեծանում, երբ համադրում ենք Խորենացու հետ:

Գլխավոր և գրեթե միակ տարբերությունը նրանում է, որ Խորենացին հանել է ցանկից Անանունի մոտ եղած երեք թագավորների՝ Արտավանին, Արշավիրին և Արշակին և փոխարինել է նրանց նոր՝ Անանունին անծանոթ անձնավորություններով, որոնց թվում նշված են նաև Եդեսիայի թագավորներ Արշամը և Աբգարը: Այստեղից պարզ է դառնում, որ անանուն նյութը Խորենացին վերամշակել է մի այնպիսի ժամանակ, երբ ազգային ավանդույթը հասցրել էր արդեն հայացնել ասորական կառավարող Աբգար Ուհհամային: Այդ նույն ավանդության մեջ հայոց Սանատրուկի նախատիպը ազուցվում էր «քարեպաշտ հորեղբոր» պատմությանը, և ահա Խորենացին տեղափոխում է Սանատրուկին՝ դարձնելով նրան Աբգարի հաջորդը: Շնորհիվ կատարված փոփոխությունների, նրա մոտ ստացվել է մի նոր շարք՝ 14 հոգուց, երկուսով ավելի Անանունի մոտ եղածից: Վերջինիս մոտ 12-ական հոգի են թագավորների պարսից և հայոց ճյուղերում: Հավասարակշռությունը չխախտելու համար Խորենացին պետք է երկարացներ նաև

պարսից ճյուղը՝ հայկականի համաչափ։ Հայտնի է, թե որքան բարձր է գնահատում նա անղամների թվի հավասարությունը տոհմածառերի մեջ՝ դրանում տեսնելով ծագումնաբանության ճշտության մեծ ապացույց[1]։ Պարթևական թագավորների թիվը նա հասցրել է 14-ի հավասարակ եղանակով։ Առաջին երկու Արշակների համեմատաբար երկարատև գահակալության ժամանակը Խորենացին բաշխել է չորսի միջև. այլ կերպ ասած, երկատել է նրանց՝ Արշակ I-ի փոխարեն հանդես են գալիս Արշակ և Արտաշես, որոնք միասին կառավարում են այնքան, որքան Անանունի մոտ միայն Արշակը։ Արշակ II-ի փոխարեն հանդես են գալիս նույնպես երկու անձնավորություններ՝ Արշակը, որը կառավարում է 53 տարի և Արշականը, ընդ որում խիստ հետաքրքիր է, որ վերջինիս հատկացվում է 30 տարի, սպասված 17-ի փոխարեն, որպիսի թիվ մնում է, երբ 70-ից հանում են 53։ Խորենացին այդպես է վարվել ժամանակագրությունը որքան հնարավոր է շատ ցանկալի զուգահեռականության հասցնելու բացառիկ նպատակով։ Երկարացնելով Արշականի տարիները, նրա հաջորդ Արշականին Խորենացին դարձրել է Հայոց թագավոր Տիգրանի ժամանակակիցը, որը հայկական ճյուղում գրավում է ճիշտ այնպիսի տեղ, ինչ որ պարսկականում Արշականը։ Այնուհետև զուգահեռականությունն ընթանում է հաստատուն հետևողականությամբ։

Ինչ վերաբերում է բուն ժամանակագրությանը, ապա Խորենացին խառնրեն հետևում է իր աղբյուրին։ Խորենացու մոտ թվական տվյալների մեջ թափանցած սխալները ուղղելուց հետո ավելի հստակ է դրսևորվում պատմիչի մերձավորությունը Անանունին։ Պարսկական մասում թվերը համընկնում են ամենուր. նվազեցրել է նա սոսկ Արտաշիրի և Պերոզի տարիները 26-ով և 30-ով = 56 տարով և ավելացրել է Արշականի ժամանակը 13-ով (83՝ 70-ի փոխարեն)։ Դրա հետևանքով Խորենացու մոտ ստացվում է 56-13 = 43 տարվա պակասորդ Անանունի համեմատությամբ։ Իսկ դա բացատրվում է պարսկական ժամանակագրությունը հայկականին հարմարեցնելու Խորենացու ձգտմամբ։ Բավական է հպանցիկ հայացք, որպեսզի համոզվես հայկական մասի ժամանակագրության Անանունից կախվածության բնագրային բնույթի մեջ։ Արշակունիների զբաղեցրած ժամանակը Խորենացու մոտ մնում է անձեռնմխելի ամբողջ ընթացքում։ Ամբողջ տարբերությունը սոսկ նրա բաշխման մեջ է, որում նա տարամերժվում է Անանունից՝ հարմարվելով ցանկի նոր կազմին։ Առաջին Արշակունին Անանունի մոտ ունի 42 տարի. պատմիչը դրանցից 20-ը փոխանցում է Արշամին. Արշակի տարիները հատկացվում են Արգամին ամբողջությամբ. Սանատրուկը փոխում է տեղը՝ պահպանելով իր տարիները։ Արտավանի և Արշավիրի 24 տարին[1] փոխանցվում է Տիգրանի և Արտավազդի հաշվին, իսկ լրացնելու համար 11-12 տարվա պակասը, համապատասխան թվով տարիներ վերցվում են Տիրանից ու Արտաշեսից, որը կառավարել էր բոլորից

---

[1] Մովսես Խորենացի, Գիրք Ա, 5։

երկար: Մյուս անդամները, որոնք մնացել են իրենց տեղերում, պահպանել են նաև իրենց թվերը:

Տարիների ընդհանուր գումարը Խորենացու և ենթադրաբար Անանունի մոտ հավասարվում է 328-ի՝ սկզբից մինչև Խոսրովը, և 358-ից մինչև Խոսրովի 30 տարին, այսինքն՝ մինչև Արտավանի մահը (գլ. երկրորդ), իսկ պարսից թագավորների տարիների գումարը համապատասխան ժամանակամիջոցում, այսինքն՝ Արշակ II-ից մինչև Արտավանը, հավասար է (500-57) = 443-ի: Սենք նման թիվ կսպասեինք նաև հայ Արշակունիների համար: Մեր սպասումները, սակայն, այդ առնչությամբ ոչ բոլորովին են հիմնավոր: Նկատենք, որ Անանունի մոտ առաջին թագավորները մինչև Արշավիրը, դուրս են կանգնած ազգակցական հրավունքներից: Իսկ Արշավիրից հետո ազգակցական կապը չի խզվում: Եվ ամբողջ շարքը ներկայացնում է ժառանգաբար իջնող գիծ՝ հորից որդուն կամ եղբորից եղբորը: Այստեղ մենք իրավունք ունենք պահանջելու ժամանակի համապատասխանություն ցանկերում: Եվ հիրավի, որոշ չափով այն առկա է: Խոսրովի տարիները (մինչև 30-ը) համընկնում են Արտավանի ժամանակին, Վաղարշը և Սանատրուկը կանգնած են Վաղարշի հանդիման, Տիգրանը և Տիրանը՝ Պերոզի և այլն: Հարստության առաջին ներկայացուցիչների մեկնուսացվածությունը, հավանաբար, պետք է մեկնաբանվի այն իմաստով, որ հեղինակը նրանց միջև ենթադրում է միջթագավորություն, երբ պարսից թագավորները ժամանակավորապես զավթում էին հայոց գահը: Թույլատրելի է, իհարկե, մտածել, որ այդ մասում թվերը, գուցե և անունները, աղավաղված են[2]: Ինչևիցե, բայց ճշմարիտ է, որ հենց այդպիսի անզոհացուցիչ տեսքով է ցանկը դրված եղել Խորենացու առջև: Խորենացին փորձել է համաձայնեցնել երկու ցանկերը. վրիպումները, որոնք նա թույլ է տվել այդ դեպքում, կարելի է բացատրել նրա նախընտրած ձևի՝ զուգահեռականության, օգնությամբ:

Թագավորների շարքում Երվանդը իր տեղով համապատասխանում է Դարեհին ինչպես Խորենացու, այնպես էլ Անանունի մոտ: Նա պետք է համընկնի նրան և ժամանակով, համաձայն Անանունի: Նման համա-

---

[1] Ընդ որում, հասկացե՞լ է արդյոք Խորենացին Անանունին մեր իմաստով (տե՛ս վերի աղյուսակի 6-րդ ծանոթագրությունը), թե՞ օգտվել է նա մեկ ուրիշ աղբյուրից, որի վերաբերյալ կան նաև այլ բնույթի տվյալներ. ինչպես կտեսնենք հետո՝ դրանից գործի էությունը չի փոխվում: Անկասկած, ինչ-որ կապ կա այդ 12 տարիների և նրանց միջև, որոնք Խորենացին հատկացրել է Տիգրանի ժամանակակից Արշականի գահակալությանը:

[2] «Արտավան» անունը բացառապես պարսկական է, իսկ Արշավիրը կարծես թե միևնույն անձն է, նրան ժամանակակից պարսից նույնանուն թագավորի հետ: Հետաքրքիր է, որ երկրորդ գլխում երկու միջթագավորությունները Խոսրովից և Արշակից հետո սահմանվում են 11-12 տարի: Արդյոք պարսից Արշավիր թագավորը չէ՞ զավթել հայոց գահը 12 տարով: Հավանաբար, Խորենացին նս թերիավարտեն է վերաբերվել նրանց և մասամբ դրա համար էլ շրջանցել է դրանք:

պատասխանություն դրվում է նաև նրա հաջորդների և նրանց պարսկական երկվորյակների միջև: Բայց երբ ցանկը մշակելիս նա Սանատրուկին երկրորդ մասից փոխադրել է առաջին մաս, ինչպես նաև կրճատել է Արտաշեսի տարիներն այլ նպատակներով, ապա դրանով խախտել է ժամանագրական զուգահեռականությունը՝ նվազեցնելով ժամանակը [30+11+(1)] = 41-2 տարով: Որպեսզի վերականգնի այն, Խորենացին պետք է նույնքան ժամանակ պակասեցներ պարսից ցանկի համապատասխան մասում: Եվ նա կարճացրել է Արտաշիրի և Պերոզի երկարատև գահակալությունները, ընդ որում պահանջվող 42-ի փոխարեն ընտրել է 56-ը՝ ուշադրության առնելով նաև Արշականի ավելորդ տարիները: Բայց այդ գործողությունը միաժամանակ պահանջում էր պարսից տիրապետության ժամանակի կրճատում, հավասարակշռության համար պահանջվում էր հայկական տիրապետության հավասար կրճատում, այլ կերպ ասած՝ 2-րդ մասից առաջին մաս փոխանցված 41-42 տարին հարկ էր վերացնել: Խորենացին այդպես էլ վարվել է՝ 41-42 տարով առաջ մղելով հայոց Արշակունիների սկիզբը: Այդ հանգամանքը բացահայտում է Խորենացու և Անանունի տարաձայնությունը առաջին Արշակունու վերաբերյալ: Ըստ Անանունի Արշակը՝ պարթևական առաջին թագավոր Արշակի հարազատ որդին, նշանակվում է նրա իսկ կողմից կյանքի վերջին տարում, իսկ Խորենացու մոտ Վաղարշակը Արշակ Քաջի եղբայրն է և Հայաստան է գալիս նրա օրոք, նրա գահակալության 41-րդ տարում: Ծագումնաբանական առումով Խորենացին հարազատ է բնագրին, քանզի Արշակ Քաջը, որ Խորենացու մոտ ճևականորեն, ինչպես տեսանք, հայտնվել է 3-րդ տեղում, առաջին պարթև Արշակունու որդին է ըստ Անանունի: Տարբերությունը միայն նրանում է, որ Վաղարշակը Հայաստան է ուղարկվում ոչ թե հոր, այլ եղբոր կողմից: Խոտորումը ակամա էր՝ եթե ստիպված էր տեղաշարժել Վաղարշակի նշանակումը, որն այդ դեպքում համընկնում էր Արշակի եղբոր գահակալության ժամանակին: Այդպիսով, նվազեցնելով պարսից թագավորների տարիները և նույնքանով առաջ տանելով հայկական հարստության սկիզբը, Խորենացին շահել է 84 տարի հօգուտ հայկական ժամանակագրության: Բայց ներդաշնակություն հաստատելու այդ ջանքերի հետ մեկտեղ, նա, իր համար աննկատ, իրեն ներքաշել է կոպիտ անհետևողականության մեջ՝ պարթևների տիրապետության ծայրակետը դնելով ըստ Անանունի, դրանով իսկ պարթևների տիրապետության ընդգրկած ժամանակամիջոցը կրճատել է 42 տարով, հակառակ այդ նույն Անանունի: Վրիպումը լիովին բավական է մտքի այնպիսի ուղղության պայմաններում, որում աշխատում էր այն Խորենացու մոտ, որը կլանված էր միմիայն երկու ցանկերի հարաբերակցությամբ:

ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿԸ
ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ

ԸՍՏ ԱՆԱՆՈՒՆԻ

I. Արշակ	56	57
II. Արշակ	70	
III. Աշնաշ	32	
IV. Արշեն	22	
V. Արշավիր	45	
VI. Արտաշես	34	
VII. Դարեհ	30	
VIII. Արշակ	17	
IX. Արտաշիր	46	
X. Պերոզ	64	
XI. Վաղարշ	50	
XII. Արտավան	36	33[2]
	+502	500

ԸՍՏ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

1. Արշակ Քաջ	31	
2. Արտաշես	26	
3. Արշակ Մեծ	53	
4. Արշական	30	
5. Արշանակ	32[5]	
6. Արշես	22	
7. Արշավիր	45[4].	
8. Արտաշես	34	
9. Դարեհ	30	
10. Արշակ	17[1]	
11. Արտաշիր	20	
12. Պերոզ	34	
13. Վաղարշ	50	
14. Արտավան	36	33
	+ 459	457

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ԸՍՏ ԱՆԱՆՈՒՆԻ

I. Արշակ.................42
II. Արշակ................13

III. Արտաշես 25

IV. Արտավան.........12 } 6
V. Արշավիր............12 } 12

VI. Արշակ................37

VII. Երվանդ............21

VIII. Արտաշես 52

IX. Տիրան................21|22[7]
X. Տիգրան................42

XI. Սանատրուկ 30

XII. Վաղարշ.............20

+328

ԸՍՏ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

1. Վաղարշակ...........22
2. Արշակ 13
3. Արտաշես 25
4. Տիգրան.................33(34)[5] } 36
5. Արտավազդ.........2-3 }

6. Արշամ 20
7. Աբգար.................37[4]

8. Սանատրուկ.......30

9. Երվանդ..............21[3]

10. Արտաշես..........41

11. Արտավազդ } 21
12. Տիրան }

13. Տիգրան..............42

14. Վաղարշ............20

+328

Ծանոթագրություններ. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» Բ գրքի 68 և 69 -րդ գլուխներում տրված է պարսից Արշակունիների լրիվ թվարկումը՝ նրանց կառավարման ժամանակի նշումով: Տարօրինակ է, որ հետազոտողները օգտվում են, ըստ երևույթին, բացառապես այդ տեղից, զանց առնելով Խորենացու մոտ եղած ուրիշ ժամանակագրական տվյալներ: Դրա համար էլ նրանք չեն նկատել այնտեղ սողոսկած սխալները, որոնք հեշտ ուղղելի են նույն Խորենացու ցուցումների հիման վրա: Այսպես.

1) 69-րդ գլխում Արշակին տրված է 19 տարի, որը բացահայտ վրիպակ է 17-ի փոխարեն: Ըստ Խորենացու, Արտաշես II-ը թագավորել է 41 տարի (Բ, 60)՝ Դարեհի 29-րդ տարուց (Բ, 47) մինչև Պերոզի 3-րդ տարին (Բ, 62): Նրա ժամանակը, հետևաբար, ընդգրկում էր Դարեհի 2-րդ տարին + 10 Արշակի + 20 Արտաշիրի և ևս Պերոզի 2 տարին: Նրա 3-րդ տարում գահ բարձրացավ Տիրանը, իր եղբոր՝ Արտավազդի մահից հետո, որը կառավարեց սոսկ մի քանի օր (յետ սակաւ աւուրց, Բ, 61): Այդպես տարիների թվագրումը = 41-ի միայն այն դեպքում, երբ Արշակին տրվի 17 տարի, լիովին համաձայն Անանունին:

2) Ըստ 69-րդ գլխի «Արտաւան ամս 31». կոպիտ վրիպակ է, փոխանակ 36-ի, ինչպես Անանունի մոտ է: Խոսրով Մեծը թագավորել է 48 տարի (Բ, 74). երբ Արտավանին հատկացնենք 31 տարի, այնժամ Խոսրովը պետք է Արտավանից ավելի ապրեր (48-31) = 17 տարի, նրանց միաժամանակ գահ բարձրանալու դեպքում, բայց Խոսրովը գահ է բարձրացել Արտավանի 3-րդ տարում (Բ, 65), դրա համար էլ նրանց մահվան միջև ընկած ժամանակամիջոցը մեծանում է ևս 2 տարով = 19 տարի: Խորենացին Խոսրովի մահը որոշակի դնում է 259 թվականին: Նրա սպանությունից հետո վրա հասած միջթագավորությունը՝ 27 տարի (Բ, 77), դադարեց Տրդատի գահ բարձրանալով, որը տեղի ունեցավ Դիոկղետիանոսի 3-րդ տարում (Բ, 82), այսինքն 286 թ. (և ոչ թե 287 թ., ինչպես որ սխալմամբ համարում են). ըստ այդմ էլ Խոսրովի մահը ընկնում է (286-27)= 259 թվականին: Իսկ Արտավանը սպանվեց Փիլիպպոսի (244-249) օրոք, որը օգնություն էր ցույց տվել Խոսրովին Արտաշիրի դեմ (Բ, 71-73): Երբ անգամ ենթադրենք, որ Արտավանի մահը համընկնում էր Փիլիպպոսի առաջին տարում, ապա այդ դեպքում էլ չի ստացվի 19-ամյա ժամանակամիջոց մինչև Խոսրովի մահը: Արտավանի համար 36 տարի կարդալու դեպքում ժամանակամիջոցը կրճատվում է մինչև 48-36+ 2=14 տարու և Արտավանի մահը ընկնում է 246 թվականին (հաշվելով նաև 259 թվականը), Խորենացու ցուցման համապատասխան: Մեզ թվում է, սակայն, որ ավելի հավանական է 33 թիվը երկուսի համար էլ՝ և՛ Անանունի և՛ Խորենացու: Ըստ Սեբեոսի երկրորդ գլխի, Արտավանը վախճանվել է Խոսրովի 31-րդ տարում, իսկ Խորենացին, ինչպես ասացինք, Խոսրովի գահակալության սկիզբը վերագրում է Արտավանի 3-րդ տարուն: Քանի որ երկրորդ գլուխը մենք համարում ենք օրգանապես կապված առաջինին, և նրանց երկուսից էլ Խորենացին օգտվել է, ուստի իրավացիորեն նույնացնում ենք զույգ ցուցումները. երբ Խոսրովի 1-ին տարին = Արտավանի 3-րդ տարուն, ապա Խոսրովի 31-րդ տարին կարող է համապատասխանել սոսկ Արտավանի 33-րդ տարուն. հետևաբար, նա թագավորել է 33 տարի: Այդ թիվը հաստատվում է գանում տեքստում: Արշակունի թագավորների տարիների ընդհանուր գումարը նշված է 573, հակառակ դրանց առկա գումարի՝ 576. փոխանակ շհգ̅ ուղղելու և

դարձնելու շհզ̄ գերադասելի է լգ̄ կարդալ լգ̄։ Այնուհետև, Պրոկոպիոսի վկայությամբ, «Նախնական պատմության» մեջ Արշակունիների տիրապետությունը հաշվվում է 500 տարի։ Եթե առաջին Արշակունու թիվը ուղղենք 56-ից 57-ի համաձայն Խորենացու և նրա հիման վրա, որը ոչ մի շահագրգռվածություն չի ունեցել տվյալ դեպքում շեղվելու թվագրից, ապա մեր Անանունի մոտ էլ կստացվի 500 թիվը, կամ ներառելով Արշակի կյանքի տարիները ևս, 574՝ շհդ̄, շհզ̄-ի փոխարեն, որն իր հերթին է խոսում հօգուտ լգ̄-ի վերականգնման. փոքր-ինչ ավելի դժվար է դ̄-ի (շհդ̄-ում) անցումը զ̄-ի։ Արտավանի մահն այդ հաշվով վերաբերում է (500-251) = 249 թվականին, այսինքն՝ այս դեպքում էլ այն ընկնում է Փիլիպպոսի գահակալությանը, որը չի հակասում Խորենացուն։ Միակ դժվարությունն այն է, որ այդ ընթերցման դեպքում Խոսրովի մահը տեղի է ունենում 10 տարի անց, փոխանակ սպասված 15-ի (48-33)։ Այդ պարագան հնարավոր է լինելին բացատրել Ագաթանգեղոսի ազդեցությամբ, համաձայն որի էլ, ըստ էության, Խորենացին շարադրում է Խոսրովի պատմությունը (տե՛ս նաև ծանոթագրությունների վերջը)։

3) Ըստ Բ, 46-րդ գլխի Երվանդը «կալեալ զթագաւորութիւն ամս 20»։ Այդպես է բերվում նաև հետազոտություններում (Մառ, Մալխասյանց և ուրիշներ), բայց ճիշտ չէ, քանզի նա կառավարել է, ըստ Խորենացու իսկ, Դարեհի 8-րդ տարուց (Բ, 37) մինչև 29-րդ տարին, հետևաբար 21 տարի, համաձայն Անանունի։

4) Ըստ Բ, 68-րդ գլխի Արշավիր «ամս 46»։ Խորենացու մոտ նկատելի ձգտման պայմաններում՝ պահպանել թագավորների տարիները համեմատ Անանունի, հասկանալի պատճառ չկար մեծացնելու Արշավիրի ժամանակը մեկ տարով։ Միավորը միանգամայն ավելորդ է և առաջ է եկել նույնանիշ միավորի նստվածքով նրան ժամանակակից Արգամի տարիների վրա։ Արգամի իսկական թիվը ոչ թե լը̄ է (ինչպես Բ, 33), այլ՝ լէ̄ տարի (ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Արշակի տարիները՝ փոխանցված Արգամին)։ Այդ երևում է հետևյալից. եթե Արգամին հաշվենք 38 տարի, ապա տարիների գումարը մինչև Խոսրովի մահը = 261 (38+30+21+41+21+42+20+48), իսկ քանի որ Արգամը գահ է բարձրացել Քրիստոսի ծննդից մեկ տարի առաջ (Բ, 36), ապա Խոսրովի սպանությունը ընկնում է 260 թվականին։ Խոսրովի մահվան ճիշտ թվականը 259 թիվն է (տե՛ս ծանոթ. 2)։ Մակերեսային հաշվի դեպքում, այն է, ընդունելով 287 թվականը Դիոկղետիանոսի 3-րդ տարին, հեշտ է ստանալ 260 թվականը Խոսրովի համար։ Հաշվի ճշտությունից զատ, այդ թիվը չի համբերաշխվում Խորենացու ցուցման հետ, ըստ որի Խոսրովի մահվան ժամանակ Վալերիանոսը դեռևս կենդանի էր և վախճանվեց շատով դրանից հետո (Բ, 76. «ոչ ժամանէ մերոյ աշխարհիս թիւրքել Վաղերիանոս, նախ ոչ յերկարէ զկեանսն»)։ Իսկ Վալերիանոսը կառավարել է սոսկ մինչև 259 թվականը (այդ թվականին նա չի մահացել, ինչպես կարծում է Խորենացին, այլ գերի է ընկել պարսից թագավորի ձեռքը, զիջելով գահը Գալիենոսին, այլ մահացել է ավելի ուշ՝ 266 թվականին)։ Դրա համար էլ 259 թվականի վերաբերյալ, որպես Խոսրովի մահվան տարու, կասկած լինել չի կարող. ի շահ դրա, Արգամին պետք է տալ միայն 37 տարի և ոչ թե մեկ տարի պակասեցնել Երվանդից, ինչպես արել են արտագրողները, ամենայն հավանականությամբ, այդ նույն դիտավորությամբ։ Երկարացնելով մեկ տարով (պարզ վրիպումով՝ ը̄ փոխանակ է̄) կամ ոչ ճիշտ ընթերցմամբ (թուր փոխանակ եաւթն)] Արգամի կառավարումը, որ տևել է Արշավիրի 20-րդ տարուց (Բ, 26)

մինչև Արտաշեսի 12-րդ տարին (Բ, 36) նույնքան էլ ավելացրել են Արշավիրի ժամանակը՝ պահպանելու համար ժամանակագրությունը:

5) Բ, 68-րդ գլխում «Արշանակ ամս 31. Արշէզ ամս 20»: Տիգրանի, Արշանակի և Արտավազդի գահակալությունը ընդգրկում է Արշակյանի 19-րդ տարուց (Բ, 14) մինչև Արշեսի կյանքի վերջը (Բ, 24) ընկած ժամանակը: Տիգրանը միայնակ կառավարել է 33 տարի (Բ, 19), և երե Արշակյանին տանք 31 տարի, իսկ Արշեսին 20 տարի, ապա հազիվ կստացվի Տիգրանի 32-3 տարին: Իսկ Արտավազդի գահակալությունը, թեև կարճատև (պատմականորեն 30-33), Խորենացին, համենայն դեպս, օրերով չի հաշվում՝ դատելով նրան վերագրվող արշավանքներից: Այն բանից հետո, երբ Խորենացու բոլոր խոտորումները Անանունից չինծու դուրս եկան՝ 31 և 20 թվերը վստահության արժանի չեն: Որ 31-ի փոխարեն Խորենացու մոտ առաջ գրված է եղել 32, երևում է Ասողիկից: Երե Արտավազդին հատկացվի 2-3 տարի, իրավացիորեն կարող ենք Արշեսի 20 տարին ուղղել և դարձնել 22: Միայն այն պատճառով, որ ամենուր ճշտապահ Խորենացին պատահաբար բաց է թողել ու չի նշել Արտավազդի տարիները, գրիչները վրիպակ են թույլ տվել: Տերտային և ժամանակագրական բնույթի խոչընդոտներ չկան կարդալու «ի քսաներորդի երկրորդի ի կատարումն ամուրց թագաւորութեան Արշէզի թագաւորի Արշամ», փոխանակ «քսաներորդի» ինչպես հրատարակության մեջ է (Բ, 24):

6) Տեքստում «Արտաւան և Արշափր ամս 12», որը երկուսի համար շատ քիչ է: Երե հուշարձանը թարգմանություն է հունարենից, ապա հնարավոր է, որ հեղինակը ճիշտ չի հասկացել հունարեն տեքստի *συνδώδεκα* արտահայտությունը: *σύν* նախդիրը թվականի հետ միացության մեջ ունի նաև բաշխիչ նշանակություն՝ *συντρείς* = լատիներեն terni, *συνδώδεκα* = 12-ական, և ոչ թե միասին 12 տարի. տե՛ս նաև **Kühner**, Ausfürl, Gramm. I, 624:

7) Խորենացու համար շահ չկա դնելու 21, երբ Անանունի մոտ եղել է 22, առավել ևս, որ նա մոռացել է նաև Արտավազդին: Երկուսների շարքը (52, 22, 42) կասկած է հարուցում: Հավանականությամբ թույլ ենք տալիս նաև 21 թիվը Անանունի համար:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ Խորենացին խստիվ հետևում է Անանունին: Նրանից տարբերվում է միայն Արտաշեսի և Պերոզի ժամանակը նշելիս, որը 56-ով նվազեցրել է Անանունի հանդեպ: Նշանակում է, Խորենացու մոտ տարիների գումարը պետք է հավասարվի 457-ի կամ 459-ի, Անանունի 500-ի կամ 502-ի կապակցությամբ [այսինքն 500-(Արշակունիների 56-13)= 457-ի]: Հետաքրքիր է, որ Ասողիկը նույնպես Արշակունիների տիրակալությունը հաշվում է 457 տարի՝ նծէ, ընդորում, նա ներկայացնում է հետևյալ ցանկը (բերում ենք ըստ Մալխասյանցի գրքույկի, ձեռքի տակ չունենալով տեքստը):

1. Արշակ ....57 (կամ 26 Արտաշիրի հետ)

(Արտաշիր................31)

2. Արշակ ....52......... -1

3. Արշական..................30

4. Արշանակ 32

5. Արտաշես .... 20.......... -2

6. Արշավիր ....46...........+1

7. Արտաշես ....31 .... -3

8. Դարեհ 30

9. Արշակ ....19 ....+2

10. Արտաշես 20

11. Պերոզ 34

12. Վաղարշակ 50

13. Արտավան ....36.............+3

+ նծէ = 457

Եվ այսպես, տարիների գումարը, հիրավի, հավասարվում է 457-ի: Բայց Խորենացու ճիշտ ցանկի համեմատ թվերում տեղ գտած սխալները ակնհայտ են: Դժվար է թույլ տալ Խորենացու հետ ունեցած ընդհանուր վրիպումներում (Արշես- 20, Արշավիր - 46, Արշակ- 19) այսպիսի խառնություն, և մտածել, որ դրանք Ասողիկի մոտ են ընկել Խորենացու բնագրից: Իմ կարծիքով, սկզբնապես Ասողիկի մոտ թվերը դրված են եղել Խորենացուն լիովին համապատասխան և դրանց տեղափոխումները կապակցության մեջ են գտնվում այն վրիպումների հետ, որոնք ժամանակի ընթացքում ներթափանցել են Խորենացու երկի մեջ: Տարիների ավելցուկը (6 +) և պակասը (6 -) Խորենացու վերաբերմամբ հավասարակշռում են մեկը մյուսին և դրա համար էլ նծէ, որը հասնում է մինչև իսկական ցանկը, մնացել է անփոփոխ: Առավել ևս հետաքրքիր է, որ Ասողիկի բոլոր կոպիտ վրիպումները կրկնված են երկրորդ գլխի ցանկերում (անգամ Պերոզի թիվը լգ փոխանակ լդ - նկատի առնելով գումարը), որը հաստատում է ընդմիջարկման փաստը և ապացուցում է դրա նշանակալիորեն ավելի ուշ ծագումը:

Թագավորների· ընձարկված ցանկերը այնուհետև շարունակվում են անմիջապես (առանց ընդմիջարկման) հաջորդ երկրորդ գլխում: «Նախնական պատմության» հաստատվող կապն այդ գլխի հետ, հասկանալի է, չպետք է ըմբռնել նրանց ընդհանուր ծագման իմաստով, որ նրանք երկուսն էլ ավյալ տեղում պատկանում են մի գրչի՝ Սեբեոսի գրչին: Գլխի հենց սկզբում հանդիպում ենք մի դժվարության, տարօրինակ կերպով Արտավանի մահը զուգադիպեցվում է Ավրելիանոսի ժամանակներին: Բայց այդ հանգամանքը ի վիճակի չէ սասանելու պաշտպանվող դրույթը: Բանն այն է, որ III դարի 50-ական թվականներին, որ ժամանակին վերաբերում է Արշակունիների անկումը ըստ Անանունի, Արևմուտքում կառավարում էր Էմիլիանոս կայսրը: Երկրորդ գլխի հեղինակը պարզապես շփոթել է անունները և իր աղբյուրի Էմիլիանոսին ընդունել է առավել հայտնի Ավրելիանոսի տեղ[1]: Որքան էլ որ տարօրինակ է, բայց այդ լիովին վայել է այդքան կոպիտ սխալներ կատարող մի հեղինակի, սխալներ, որ նա թույլ է տվել բյուզանդական կայսրերի ժամանակագրության մեջ:

Վերը մենք մոտիկից ծանոթացանք երկրորդ գլխի աղյուսակներին:

Խոսրովից մինչև հարստության անկումը, հայոց Արշակունիների բնադատորեն ստուգված տարիների գումարը հավասար է 232-ի, չհաշված 23 տարվա միջթագավորությունը: Իսկ առաջին գլխի ցանկի նախորդած թագավորների տարիների գումարը, մինչև Վաղարշը ներառյալ, հավասար է 328-ի: Ընդհանուր գումարով այն կտա 560 թիվը: Երկրորդ գրքում հարստության տիրապետության տևողությունը հաշվվում է ճե տարի: Խոսք չի կարող լինել այդ թվի պիտանիության մասին, որն, անկասկած, աղավաղված է: Ցանկերի հետազոտությունը չուղեկցելով այն որևէ կողմնակի փորձով՝ խախտելու նրանց ժամանակագրությունը հանուն ճե թվի, հանգեցրեց միանգամայն զոհացուցիչ արդյունքի: Մենք ամենևին չենք կասկածում ձեռք բերված շկ թվի ազգակցությանը ճե-ի հետ[2], իսկ դա նոր թելով է կապում երկու գլուխները:

---

[1] Ըստ էության բնագրում ոչ թե Ավրելիանոս է, այլ «Եղիանոս» [=Եմ-եղիանոս]: «Ես (եւ) էր Խոսրով լա ամ: Եղիանոս՝ երրորդն, Արտաշիր զառաջինն» արտահայտության մեջ «ամ» բոլորովին ավելորդ է, դատելով այն բանից, որ հետագայում նման դեպքերում ոչ մի տեղ այն չի գրվում: Այսպես, ստորև «Խոսրով լէ Արտաշիր ե: - Խոսրով խա Արտաշիր ժա» և կամ էջ 15. «Տրդատէս լէ Օապուհ ժը» և այլն: Ամենայն հավանականությամբ «Ամ»-ը կտրված է «Եղիանոսից» = Ամեղիանոս. = համապատասխանաբար՝ Եմ = Եղիանոս:

[2] Գլխատառ Շ-ն հապավանշան պատվի որոշակի դիրքի դեպքում նմանվում է Ն-ի: շկև ճե միջև ընթրության դեպքում (սկզբից շկ և ճկ կամ շե և ճե) ցանկացած գրիչ ավելի շուտ կանգ

Անտեսված աղյուսակները զգալի մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում. նրանք դիպչում են Խորենացու ժամանակագրությանը: Նրանց համադրումից երևան է գալիս ապշեցուցիչ մի փաստ. երկրորդ գլխի տվյալները, իրենց ամբողջ անհեթեթությամբ հանդերձ, ընկել են Խորենացու ժամանակագրության հիմքում: Խոսրովի տարիները (50) + նրա մահից հետո միջթագավորության (11) և Տրդատի տարիները (70) = 131 ըստ երկրորդ գլխի: Ուղիղ այդքան է նաև Խորենացու մոտ. տարբերությունը բաշխման մեջ է՝ Խոսրովին հատկացնում է 48 տարի, միջթագավորությանը՝ 27, իսկ Տրդատին՝ 56 գումարը՝ 131!: Մինչև Վռամշապուհը հաջորդ թագավորների տարիների գումարը երկրորդ գլխում հավասար է 124-ի, իսկ Խորենացու մոտ՝ միայն 94-ի, չբացառած նաև Տրդատից հետո երկու տարվա միջթագավորությունը: Տարբերությունը, հետևաբար, (124-94) = 30 տարի է: Այդ ամենը բացատրվում է նրանով, որ Խորենացին երկրորդ գլխի հայկական ժամանակագրությունը մշակելիս հարմարվել է իրեն ավելի լավ հայտնի բյուզանդական ժամանակագրությանը: Խորենացու համար, որն այդպես լայնորեն օգտվել է Եվսեբիոսի ժամանակագրությունից, դժվար չէր նկատել երկրորդ գլխի բացահայտ սխալները, որտեղ ժամանակի Ավրելիանոսից մինչև Կոստանդիանոս Մեծ ավելացված է ավելի, քան 50 տարով: Ուղղելով այդ սխալը, նա ըստ էության պետք է կրճատեր 50 տարով նաև հայկական ժամանակագրության համապատասխան մասը, որն ընդգրկում էր 131 տարի (ըստ երկրորդ գլխի Տրդատը վախճանվել է Կոստանդիանոսի 5-րդ տարում): Բայց նկատի ունենալով մատնանշված ժամանակագրական թռիչքը երկու տասնյակ հավելյալ տարի, Խորենացին գիտեր, որ 131 տարին կազմում է ըստ էության ժամանակը ոչ թե Ավրելիանոսից, այլ Էմիլիանոսից. այլ կերպ ասած, 131-ից մոտ 23 տարի պետք է գնա լրացնելու բացթողումը: Եթե կրճատենք այդ հաշվով, ապա հարկ էր կրճատել ոչ թե 50 տարով, այլ սոսկ մոտավորապես (50-23) = 27 տարով: Բայց այդ դեպքում կստացվեր, որ Տրդատը մահանում է Կոստանդիանոսի առաջին տարիներին, համաձայն երկրորդ գլխի, որն անհամատեղելի է այն նյութի հետ, որը նրան հայտնի է Ագաթանգեղոսից և ուրիշներից՝ երկու թագավորների փոխադարձ հարաբերությունների մասին:

կառներ երկրորդ թվի վրա, այն բանից հետո, երբ գլուխները անջատվել էին ընդմիջարկմամբ: Սեբեոսի ձեռագրի մեկ օրինակով գոյության դեպքում, այն էլ խիստ աղավաղված տեսքով, կռահումների սահմանները շատ լայն են:

Դրա համար էլ նա չի նվազեցրել 27-ով, որպեսզի այդ տարիների միջոցով դրանք լիովին ծածկի: Հաջորդ կեսում Խոսրով Կոտակից Խորենացին պակասեցրել է ժամանակը 30 տարով արևմտյան կայսրեր Գրատիանոսի 17 և Արկադիոսի 19 [երկրորդ գլ.՝ Արկադիոսի երկրորդ տարին = Հոնորիոսի երկրորդ տարում] = 36 ավելորդ տարիների փոխարեն,

ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՊԱՏՄԱՇՐՋԱՆԻ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Խոսրով........................48	†259	1. Արտաշիր...........	†285
Միջթագավորություն.....27	259-286	2. Շապուհ............49	285-334
2. Տրդատ.........................56	286-342	3. Ներսեհ..............9	334-343
Միջթագավորություն......2	342-344		
3. Խոսրով........................9	344-353	4. Որմիզդ.............3	343-346[1]
4. Տիրան 11	353-364	5. Շապուհ...........70	346-416
5. Արշակ.........................30	364-394		
5. Պապ.............................7	394-401		
7. Վարազդատ.................4	401-405[2]		
8. Արշակ (և Վաղարշակ)..5	405-410 } [a]		
Խոսրովի հետ..............$2\frac{1}{2}$	410-413 }		
9. Խոսրով (միայնակ)...$2\frac{1}{2}$	413-415		
10. Վռամշապուհ............21	415-436	6. Արտաշիր........4	416-420[b]
11. Խոսրով (երկրորդ անգամ).......1	436-437	7. Վռամ 10	420-430
Շապուհ պարսիկ..............4	437-441[4]	8. Հազկերտ 11	430-441[4]
Միջթագավորություն........3	441-444	9. Վռամ.............21	441-462
12. Արտաշես....................6	444-450	10. Հազկերտ մինչև 2-րդ տարին	464[3]

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ: Մովսես Խորենացու ժամանակագրությունը ճշտիվ սահմանվում է նրա հետևյալ ցուցումներով.

[1] Խոսրովը, Տրդատի որդին, զահ է բարձրացել Որմիզդի

ընդ որում, քանի որ Թեոդոսիոսի կառավարումը երկարացրել է երկրորդ գլխի համեմատ (այստեղ 19, Խորենացու մոտ 26. երևի բարեպաշտ կայսեր ողորմածությունը նաև Արշակի ու Վաղարշակի վրա տարածելու նպատակով), ապա կրճատել է ոչ թե 36-ով, այլ ավելի փոքր թվով: Վերջում Խորենացու մոտ ստացվել է երկրորդ գլխի հետ գրեթե միատեսակ Վռամշապուհի մահվան տարեթիվը [չնայած այն բանին, որ Խորենացին

ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՊԱՏՄԱԲԵՐՁԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԸՍՏ ՄՈՐԴՏՄԱՆԻ՝ «CHRONOLOGIE DER SASSANIDEN»

1.		226-240
2.		240-271
3. Բահրամ	1, 2, 3	271-283
5.		283-300
7.		300-309
8.		309-379
9.		379-383
10. Շապհի		383-388
11.		388-399
12.		399-420
13.		420-439
14.		439-457

երկրորդ և Կոստանդիոսի (337-361) 8-րդ տարում, այսինքն՝

երկարաձգել է նրա գահակալությունը 13 տարով երկրորդ գլխի համե-մատությամբ]. Թ-րդ գլխում նա մահանում է Հազկերտի երկրորդ տարում, իսկ Խորենացու մոտ՝ 6-րդ տարում: Խորենացին հավատարիմ է մնացել այն հնարին, որը կիրառել է առաջին ցանկը (առաջին գլխի) մշակելիս, այսինքն՝ վերցնում է պատրաստի թիվը և բաշխում ճյուղի անդամների միջև յուրովի, փաստական նյութին համապատասխան, որը չգիտես ինչու ուզեցել է վերագրել այս կամ այն թագավորի ժամանակներին:

---

344 թվականին (III, 8):

2. Վարազդատը գահ է բարձրացել Շապուհի 55-րդ տարում (այսինքն՝ 346 + 55 = 401) Թեոդոսիոսի ողորմածությամբ, վերջինիս 20-րդ տարում (III, 40): Թեոդոսիոսը սկսել է կառավարել 379 թվականից, դրա համար էլ 401 թվականին կլինի ոչ թե 20-րդ, այլ 22-րդ տարին հարկ է «ի քսաներորդ ամի» կարդալ «քսաներորդ երկրորդ» (նույն տեղում): Ըստ Խորենացու Թեոդոսիոսը կառավարել է 26 տարուց ավելի. այժմ էլ Խորենացին նրան դնում է Արշակի օրոք (III, 41):

3. Խոսրով վերջինի երրորդ տարուց մինչև Հազկերտ 2-րդի 2-րդ տարին 51 տարվա ժամանակամիջոց է, որը գրավում է Սահակի կաթողիկոսությունը (III, 67), այսինքն՝ 413 թվականից մինչև 464 թվականը:

4. Կառավարիչ Շապուհի մեկնումը Հայաստանից Հազկերտի հիվանդության հետևանքով տեղի է ունեցել հոր մահվան տարում (III, 56):

ա) Ըստ III, 46-րդ գլխի Արշակը հինգ տարի կառավարել է ամբողջ Հայաստանը և 2,5 տարի նրա մի մասը, իսկ Խոսրովը կառավարել է ընդամենը 5 տարի (III, 50): Այս վերջինի մասին Մալխասյանցը չգիտի և թյուրիմացաբար Խոսրովին է վերագրել Արշակի տարիները:

բ) Մալխասյանցի մոտ 5 (*) և նրա հայր Շապուհի առջև հարցական նշան է դրված, երբ 51-րդ գլխում Արտաշիրի մասին պարզ ասված է. «յետ եօթանասուն զթագաւորութիւն հօրն կալեալ զաէրութիւն ամս 4»:

Պարսկական ժամանակագրությունը Խորենացին ձևել է ըստ հայկականի: Ներսեհից մինչև Հազկերտ տարիների մեջ Խորենացու և երկրորդ գլխի միջև գրեթե լիակատար համապատասխանություն է, նրանք տարաձայնվում են սոսկ առաջին Սասանյաններ Արտաշիրի և Շապուհի ժամանակը նշելիս: Խորենացին դեմ է ձեռել 30-35 տարի նույն կշռադատումներով՝ համընկեցնելու Հազկերտին Վռամշապուհի հետ:

Թույլ տալ հակառակ հարաբերություն և երկրորդ գլխի թվերը արտածել Խորենացուց՝ բանասերի համար դժվարին գործ է: Երկրորդ գլխի՝ հեղինակի պատմական հիմքից զուրկ տվյալները հասկանալի են դառնում այդ նույն գլխում բյուզանդական կայսրերի արհեստական ժամանակագրության հետ նրանց կապի մեջ: Խորենացու մոտ բյուզանդական ժամանակագրությունը ճիշտ է, իսկ պարսից ու հայոց թագավորների ժամանակագրությունը պատմական քննադատության չի դիմանում: Այն առաջ է ընկնում ընդհանուր առմամբ 20-30 տարով, մանրամասներում բանը նվազ զոհացուցիչ է: Դժվար է ենթադրել ծանոթություն Խորենացու հետ, էլ ավելի դժվար է նրա ազդեցությունը տեսնել այնտեղ, որտեղ առկա են այնքան տարաձայնություններ ու շեղումներ նրանից: Խորենացու հեղինակությունը սովորական հեղինակություններից չէ: Նրա փառքը, բացառապես հիմնված նրա երկասիրության ներքին, անվիճելիորեն երևելի հատկանիշների վրա, հիմնված, փաստերի առատությամբ համդերձ, լակոնիկորեն սեղմ, բայց տաք զգացմունքով ջերմացած շարադրանքի վրա՝ հռչակվել է «Հայոց պատմության» առաջին իսկ հայտնությամբ: Ոչ մի հայ գրող չէր խիզախի հորինել ժամանակագրություն հակառակ նրա ժամանակագրության, առավել ևս խեղաթյուրել նրա տվյալները. բայց դրա կարիքը ամենևին էլ չկար Խորենացու համակարգի կուռ կառուցվածքի դեպքում: Վերջապես, մեզ հասկանալի է հարձակողական երթը դեպի ճշմարտության կողմը, իսկ հակառակը միտումնավոր դիտավորությունների (որոնց մասին տվյալ դեպքում ոչ մի խոսք չի կարող լինել) բացակայության պայմաններում առավել, քան պրոբլեմատիկ է: Քննարկված ժամանակագրություններում հաջորդականությունը կարելի է սահմանել միայն ի վնաս Խորենացու (8):

Այդ դրույթը ճշմարիտ է նաև Մամիկոնյանների ծագման մասին պատմության վերաբերյալ: Խորենացու մոտ այդ պատմության առավել բարդ և ակնհայտորեն ածանցական բնույթը չի դժվարացնի ոչ մի բանասերի, այն դնելու երկրորդ գլխի ենթակայության տակ: Ամենից առաջ, նշանակությունից զուրկ չէ, որ Խորենացու մոտ այն տեղադրված է հենց այնտեղ, որտեղ գտնվում է՝ Թ գլխում: Այստեղ պատմվում է Մամիկոնյանների մասին Դիոկղետիանոսի գահ բարձրանալուց առաջ, Կարոսի դեմ 284 թվականին Կոռնակի ձեռնարկած արշավանքի առթիվ: Խո-

քնեացին այն շարադրում է 285 թվականի տակ, Արտաշիրի մահից առաջ և այդ ժամանակին է վերագրում նախահայրերի ժամանումը հակառակ երկրորդ գլխի, որտեղ այն դրվում է Արտավանի գահակալության ժամանակ: Ճի՛շտ է հասկացել Խորենացին տեքստը վերը առաջադրված ստուգաբանության իմաստով: Էական տարբերությունը նրանում է, որ բնագրի Կոռնակի և Մամիկի փոխարեն Խորենացու մոտ հայտնվում է Մամգուն և Բղդոխ: Առաջինի մեջ հեշտությամբ են իմացվում աղբյուրի երկու անունները. Խորենացին դեն է նետել պահլավական «-ակ» վերջավորությունը և հիմքերը կցել է՝ Մամ (ակ) + Կոն(ակ) = Մամկոն, իսկ հետո՝ Մամգուն նախորդող մ-ի ազդեցության տակ: Համանման կերպով կազմվել է նաև Բղդոխ անունը: Եթե գնալու լինենք Խորենացու որոշ քննադատների հետքերով, դժվար չէ դրա բաղադրամասերը գտնել Սեբեոսի մոտ: Զորագլուխը, որը մեծ խաքանի կողմից ուղարկվում է օգնության հեփթաղներին ընդդեմ Սմբատ Խոսրով Շումի, կրում է «Ճեմբուխ» անունը[1]. Նույն խաքանի մյուս զորագլխի անունը սեռական հոլովով հնչում է «Ճեպետուխոյ»[2]: Ուղղականը կարող է լինել «Ճեպետուխ», որը պետք է ընդունել որպես «Ճեմբուխի» աղավաղում: Այդ դեպքում այն միևնույն բաղադրությունն ունի «Ճեմբուխի» հետ և նշանակում է «չինական կամ չինացի բուխ», «չինացի բուխ». Խորենացու «Բղդոխը», եթե բուլացնենք ձայնավորը առաջին վանկում շեշտադրությունից առաջ, տարբալուծվում է «բուղ»-ի և «դոխ»-ի, արհեստականորեն կազմված բառ Սեբեոսի մոտ՝ երկու անունների միացման միջոցով: Բուխ + դուխ = բուխդուխ = բխդուխ = բղդող (խ= ղ դ-ից առաջ, և ու = 0 շեշտադրության տակ): Այն բանից հետո, երբ Խորենացին միաձուլել է Մամակ և Կոնակ անունները, որպեսզի ավելի ցցուն ցույց տա «Մամիկոնեան» [բառի] ստուգաբանությունը, նա ստիպված է եղել անուն գտնել նաև մյուս եղբոր համար:

Մամիկոնյանների նախահայրերը ըստ երկրորդ գլխի միայն մայրական կողմից են եղել չինական կայսեր եղբայրները: Խորենացու մոտ նրանք նրա «դայեկորդիք»-ն են, այսինքն՝ «մոր որդիները», որ միևնույնն է: Կայսրը Խորենացու մոտ կոչվում է Արբոկ Ճենբակուր, իսկ երկրորդ գլխում միայն Ճենբակուր: Այս վերջին անունը չպետք է շփոթել իրանական միահնչյուն *πακόριος* -ի հետ: Այն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հին արաբական հեղինակների «faghfur», baghbur, baghbugh (Խորենացու մոտ՝ բղդող = բղբող?) տիտղոսի հայացված ձևը, որով նրանք նշում էին չինական կայսրերին[3]: **Neumann-ը** այն համարում է չինական Tsen-tze-ի պարսկական թարգմանությունը, որը

---

[1] Սեբեոս, էջ 66:

[2] Անդ, էջ 69:

[3] Richthofen, China, I, p. 523, 3, հմմ՛ Justi, Iranisches Namenbuch.

նշանակում է «երկնքի որդի», bag և fur-ից, ինչպես երևում է, Խորենացու ազդեցության տակ, ըստ որի Չենբակուր նշանակում է «ի նոցա լեզուն պատիւ թագաւորութեան» (Բ, 81) (9): Իսկ Խորենացու Արբոկը, հավանաբար Բակորի պարզ գրաշրջությունն է (համա. Գոմեր-Մերոգ, Թիրաս-Սիրաք): Խորենացու զրույցի վերջին վիպական մասը կատարելապես համընկնում է երկրորդ գլխին:

«Ոչխա խաղաղութեան մերոյ, աստ, հաստատուն կայցէ ի միջի մերում, զի երդուեալ եմ առ նոսա, զի նոքա մի մեռցին, այլ եւու տանել զնոսա ի մոտս արևու և յեզր երկրի ի անդին յայն, որ արեգակն ի մայր մտանէ»:

Սերեոս, գլ. II, էջ 13

«Վասն զի երդուեալ էր նմա (Մամգունայ) հօրն իմոյ ի լոյս արեգական. այլ վասն անխռով զքեզ առնելոյ հալածեցի զնա յաշխարհէս յիմմէ յեզր երկրի և ի մուտս արևու որ հաստատէ նմա և արդ մի լիցի պատերազմ ընդ իս և ընդ քեզ»:

Խորենացի, Բ, 81

Մամիկոնյանների չինական ծագման մասին գիտե նաև Փավստոսը: Երևի նրան է ակնարկում երկրորդ գլխի հեղինակը. «Ազգ կայ մի մեծ, զորմէ ասէն եթէ ի ձերմէ աշխարհէն գնացեալ»: Բայց որ Խորենացին վերապատմում է երկրորդ գլխի հիման վրա, պարզորոշ երևում է բերված բառերի համադրումից: Պատմիչը չէր կարող վերցնել դրանք Փավստոսից, եթե թույլ տանք անգամ, որ կորսված գրքերում ինչ-որ նման մի բան շարադրվել է. քնորոշ բառերը պատկանում են երկրորդ գլխի հեղինակին. նա դրանք անձամբ լսել է «յառնէն մեծէ», չինական դեսպանից, և պատմում է նրա իսկ բառերով: Ունեցե՞լ են, արդյոք, որևէ վերաբերություն «Ճենաց գուսանների երգերը» Մամիկոնյաններին, և ա՞յդ է, արդյոք, ի նկատի ունեցել պատմողը, որը հետևցրել է լսողը՝ դա դեռևս հարց է: Բայց ընդհանուր առմամբ պատմվածքի մեջ ոչ մի անհավանական բան չկա:

Դիվանագիտական հարաբերությունները Չինաստանի և Պարսկաստանի միջև ուժեղանում են հատկապես VI դարի երկրորդ կեսից: Հիրկանիայի ժողովրդի երիտասարդ պետությունը, որն առաջացել էր այդ դարում Տիբեթի և Իրանի միջև ընկած տարածքում, այժմյան ռուսական անդրկասպյան մարզերում, սպառնալիք էր Պարսկաստանի և Չինաստանի համար: Դիզաբուլի օրոք, որը հայտնի էր իր հարաբերություններով Հուստինիանոսի հետ, այն սպառնում էր նրանց գոյությանը: Ընդհանուր թշնամու վտանգավոր հարևանությունը միավորել էր երկու կայսրությունները, որոնք այդ ժամանակից սկսեցին համախակի դեսպանություններ փոխանակել: Հավաստի տեղեկություններ կան մի շարք այդպիսի դեսպանությունների մասին մինչև Հազկերտ [III]-ը՝ վերջին Սասանյանը,

որը 638 թվականին դիմել էր Չինաստանի օգնությանը արաբների դեմ, ինչպես հաղորդում է Տաբարին: Ի՞նչ զարմանալի բան կա, եթե երկրորդ գլխի հեղինակը հանդիպեր մի որևէ չինական դեսպանի Խոսրովի արքունիքում: Դեսպանը նրան ինչ-որ բաներ է պատմել և հեղինակը այն յուրովի է հասկացել՝ ի նկատի ունենալով Մամիկոնյանների մասին ավանդությունը: Այն հախուռն և երբեմն հեղափոխական ոգին, որով այդպես աչքի են ընկնում Մամիկոնյանները, սկսած Փավստոս Բուզանդի հերոսներից մինչև մարող տոհմի վերջին փառապանծ ներկայացուցիչը Ղևոնդ պատմիչի մոտ, ի հակադրություն տոհմիկ հին իշխանների՝ Բագրատունիների պահպանողականության, անվիճելիորեն վկայում է թարմ, օտար արյան մասին: Երբ չինական ծագումը քիչ է հավանական, ապա այն պարտադիր էլ չէ: Բազմաթիվ ցեղեր ու ժողովուրդներ էին բնակվում հայերի հարևանությամբ արևելքում. երկպառակտչական խռովությունների հետևանքով որևէ մի իշխանական տոհմ կարող էր վանվել Հայաստան:

Երկրորդ գլխից Խորենացու կախվածության փաստը ամրապնդում է պաշտպանվող դրույթը այդ գլխի, և նրա միջոցով նաև «Նախնական պատմության» առաջին գլխի կապը Հերակլի արշավանքի պատմության հետ, և իր հերթին հաստատվում է նրանով: Այդ գլուխներում վճռականապես ոչ մի այնպիսի բան չկա, որը ստվեր նետեր ճշմարտացի Սեբեոսի դեմքին: Լեզվի և ոճի նմանության ներքին համերաշխությունը առաջին գլխի և Սեբեոսի միջև երևան է հանել պրոֆ. Խալաթյանցը: Որքան ավելի խորն ես ընթերցում «Արշավանքի պատմությունը» և համեմատում առաջին գլխի հետ, այնքան ավելի պարզորոշ ես որսում ոճի զուտ Սեբեոսյան երանգները վերջինիս մեջ: «Արշավանքի պատմության» պարզ ու ուղիղ խոսքը ընդհանուր առմամբ ընթանում է հարթ ու անկաշկանդ. պահ առ պահ ենք միայն նրանում նկատում տատանում՝ մերթ դեպի խոսակցական կառուցվածքի (հմմտ. էջ 39-44՝ Մուշեղի մասին), մերթ դեպի ճոռոմաբանության (էջ 35, 104-151) կողմը: Այդ առումով նա իրեն չի դավաճանում նաև առաջին գլխում (հմմտ. օրինակ, «շան ես դու և յերամակէ շանց» ներածության էջ 4-ի հետ, կամ Հայկի ճակատամարտի սերևեր նկարագրության հետ՝ «և կանգնէ զկապարճս ի գետնոյ...»): Ոճի հարցը ընդհանրապես շատ փափկանկատ հարց է: Բայց պրոֆ. Խալաթյանցի կատարած երկու համադրությունները[1] այնքան ուժեղ են, որ հաջողությամբ կարելի էր մերձեցնել «Նախնական պատմությունը» Սեբեոսի երկին, անգամ այն դեպքում, եթե այն մեզ հասներ նրանից անջատ տեսքով:

Երկրորդ գլխում պատմվածք քիչ կա, բայց այդ քչում էլ նշվում են

[1] Ի նկատի ունենք «քափեցից իսկ այսօր ի քեզ զկապարճս» և Հայաստանի սահմանները առաջին գլխում և Պատմության մեջ, էջ 37։

Սեբեոսի հետ ընդհանուր գծեր (հմմտ. էջ 93՝ Մալխասյանցի գրքույկում): Ինչ վերաբերում է համաժամանակ լինելուն (սինխրոնիզմին), ապա այն Սեբեոսի ոգով է, որը «Արշավանքի պատմության» մեջ ուրիշ տոմար չգիտի էլ: Իրադարձությունները միշտ որոշվում են պարսից կամ բյուզանդական այս կամ այն թագավորի տարով: Միայն մեկ անգամ է հիշատակվում մեր թվականությունը՝ «յամի Կենարարին և Փրկչին մերոյ»[1]: Այդ տեղը հետաքրքիր է նաև նրանով, որ երևան է հանում հեղինակի իմացությունը, որ Դիոկղետիանոսը «թագաւորէ երեք ընկերօք»[2], որը չի կարելի համաձայնեցնել համաժամանակային աղյուսակի ցուցման հետ: Դրանում կարելի էր տեսնել լուրջ փաստարկ երկրորդ գլխի Սեբեոսին պատկանելու դեմ: Բայց այդ վկայակոչման նշանակությունը երկու դեպքում էլ նվազում է նրանով, որ նշված տեղը գտնվում է հայ հոգևորականության Կոստանդիանոսին հղված պատասխան թղթում: Սեբեոսը բերում է այդ թղթի պատճենը, որտեղ գործը ամենևին Դիոկղետիանոսին չի վերաբերում, և նա կարող էր աչքից փախցնել այդ հանգամանքը:

Սեբեոսի տեքստի հետ չեն կապակցվում Սոկրատից բերված անկապ քաղվածքները: Դրանք բնագրի մեջ թափանցած մեկնություններ են. «Ի սուրբ Կոստանդիանոսէ սկսանի և մինչև ի փոքր Թէոդոսն զանսրբոց և զսրբոց գործքն և զհայրապետացն զուղղափառութիւնս» արտագրված է Սեղբեստրոսի վարքից[3], «Յուլիանոս և Գալիանոս»՝ Փոքր Սոկրատից[4]:

«Հայոց նախնական պատմութեան» հարցը, թվում է, սպառված է և մենք դեմ չենք այն այդպիսին համարելու Սեբեոսի և Խորենացու վերաբերությամբ: Բայց դրանով գործը չի ավարտվում. դիմակը դեռևս հանված չէ «Նախնական պատմության» հեղինակի դեմքից. հարցի կենտրոնն ընկած է «Նախնական պատմության» սքողված առնչություններում Փավստոս Բուզանդի հետ: Հարցը չի կարող սպառված համարվել ավելի վաղ, քան երբ կսահմանվի «Նախնական պատմության» իսկական տեղը նրա կողմից շոշափվող երեք պատմական երկերի միջև և կպարզաբանվեն վերջիններիս փոխհարաբերությունները:

Այն կարծիքը, որ Փավստոսի աշխատանքի կազմի մեջ մտել է ինչ-որ «Նախնական պատմություն», թելադրված այն պակասավոր տեսքով, որով հասել է մեզ նրա երկը, գերազանցապես հիմնված է հեղինակի իր՝ Փավստոսի խոսքերի վրա: Նման հիմնավորման դեպքում այդ կարծիքը դեռևս հեռու է պարտավորեցնելու իր կողմնակիցներին ընդունելու, որ Փավստոսի

[1] Սեբեոս, էջ 130: Ձեռագրում տարեթիվը պակասում է:

2 Անդ:

3 «Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական պատմութիւն և Պատմութիւն վարուց սրբոյն Սիղբեստրոսի եպիսկոպոսին Հռովմայ», Վաղարշապատ, 1897, էջ 692:

[4] Անդ, էջ 218:

ներքաղրյալ առաջին գիրքը ճիշտ և ճիշտ պարունակել է Մարաբասի «Նախնական պատմությունը», կամ գեթ նրան նման ինչ-որ բան: Դրա համար էլ հարկ եղած դեպքում հետազոտողները շրջանցում են այն և քստ էության մեզ համար էլ ցանկալի կլինեի որևէ կերպ կռծկել այն մյուսների նման: Սակայն, կա փաստ, որը վերացնում է ամեն մի կասկած այն մասին, որ Փավստոսը իսկապես ունեցել է առաջին գիրք, և որ նրանում շարադրված է եղել Հայաստանի «Նախնական պատմությունը» կատարելապես համանման նրան, որ կա Սեբեոսի մոտ:

Բոլորին հայտնի է, VI դարի պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացին օգտվել է ինչ-որ «τῶν Ἀρμενίων ἱστορία»-ից, որը իրավացիորեն մերձեցնում են մեր Փավստոսի հետ, բայց չգիտես ինչու ոչ ոք այդ հարցը քննարկելիս չի օգտվել այն հանգամանքից, որ այդ նույն Պրոկոպիոսը այդ նույն Հայոց պատմությունից գիտեր հետևյալը.

«Βασιλεὺς μὲν ὁμογενὴς πάλαι τοῖς Ἀρμενίοις καθίστατο, ἥπερ τοῖς ἀναγραψαμένοις τῶν ἱστοριῶν τὰ ἀρχαιότατα δεδιήγηται. ἐπειδὴ δὲ Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδὼν τὸν Περσῶν βασιλέα καθεῖλε, Πέρσαι μὲν δεδουλωμένοι ἡσυχῇ ἔμενον, Πάρθοι δὲ Μακεδόσιν ἐπαναστάντες καὶ τῷ πολέμῳ περιγενόμενοι ἐξήλασάν τε αὐτοὺς ἐνθένδε καὶ τὰ μέχρι ἐς Τίγριν ποταμὸν ἔσχον ὑπ' αὐτοῖς τε τὸ λοιπὸν ἐς ἔτη πεντακόσια ἔκειτο τὰ Περσῶν πράγματα ἕως Ῥωμάιοις ὁ Μαμαίας Ἀλέξανδρος βασιλεὺς γέγονε. καὶ τότε τις τῶν ἐν Πάρθοις βασιλέων τὸν ἀδελφὸν τὸν αὐτοῦ Ἀρμενίοις βασιλέα κατεστήσατο Ἀρσάκην ὄνομα ὥσπερ ἡ τῶν Ἀρμενίων ἱστορία φησί. μὴ γάρ τις Ἀρμενίους τοὺς Ἀρσακίδας οἰέσθω εἶναι. εἰρήνη γοῦν αὐτοῖς ἐς ἔτη τὰ πεντακόσια κατὰ τὸ ξυγγενὲς διαγέγονε. καὶ ὁ μὲν τῶν Ἀρμενίων βασιλεὺς ἐν Ἀρμενίᾳ τῇ μεγάλῃ καλουμένῃ καθῆστο, τῷ Ῥωμαίων αὐτοκράτορι ἐκ παλαιοῦ ὑποχείριος ὤν» և այլն:

«Անցյալում հայերը թագավոր են ունեցել իրենց ցեղից, ինչպես այդ մասին վկայում է հնագույն պատմությունը: Երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացին գահընկեց արեց պարսից թագավորին, պարսիկները հնազանդվեցին և հանդարտվեցին. իսկ պարթևները ապստամբեցին մակեդոնացիների դեմ, և հաղթելով կռվում, վռնդեցին նրանց և տիրացան մինչև Տիգրիս գետն ընկած հողերին: Այսուհետև նրանցից էր կախված Պարսկաստանի ճակատագիրը 500 տարվա ընթացքում, ընդհուպ մինչև հռոմեացիների կայսր Մամայայի որդի Ալեքսանդրի գահ բարձրանալը: Այդ նույն ժամանակ պարսկական թագավորներից մեկը Հայաստանում թագավոր կարգեց Արշակ անունով յուր եղբորը, ինչպես այդ մասին պատմվում է «Հայոց պատմության» մեջ: Եվ, սակայն, չպետք է կարծել, որ Արշակունիները սերում են հայերից: 500 տարվա ընթացքում նրանց միջև խաղաղություն էր տիրում շնորհիվ ազգակցության: Հայոց թագավորը նստում էր այսպես կոչված Մեծ Հայքում, հնուց ի վեր զանվելով հռոմեական կայսրերի հպատակության ներքո» և այլն:

Procopii de Aedificiis, III, 1, ed. Nieburii, p. 245.

Փավստոսի մասին մեր սուտ գիտելիքների պայմաններում Պրոկոպիոսի այս տողերը արտակարգ կերպով արժեքավոր են: Դրանք վրիպել են հետազոտողների ուշադրությունից, մինչդեռ այնքան կարևոր են, որ ժամանակին միանգամից վերջ կտային Խորենացու մոտ եղած Մարաբասի.

գրքի դեմ ուղղված բոլոր կասկածներին: Պրոկոպիոսից բերված ամբողջ քաղվածքը, բացառությամբ թերևս առաջին դարձվածքի[1], ամբողջությամբ վերցված է «Հայոց նախնական պատմությունից»: Ոչ մի տեղ, ոչ մի գրականության մեջ չենք գտնի, որ Արշակունիները թագավորել են 500 տարի: Դա միայն մեզ մոտ է: Պարթևական թագավորի կողմից նշանակվող «Նախնական պատմության» Արշակն է և Խորենացու Վաղարշակը:

μή γάρ τις Ἀρμενίους τοὺς Ἀρσακίδας οἴεσθω εἶναι արժեքավոր նկատողությունը, նետված «Նախնական պատմության» դեմ, որտեղ, հավանաբար, Արշակունիներին տրվել է հայկական ծագում, փայլուն կերպով արդարացնում է Մարսյակի առասպելի պակասավորության մասին կռահումները[2]: Երե 500-ամյա տիրակալությունը տևել է մինչև Մամայայի որդի Ալեքսանդրը, այսինքն՝ Ալեքսանդր Սևերոսը (222-235), ապա, նշանակում է, որ քննարկվող հուշարձանում Արշակունիների սկիզբը բարձրացվում էր ավելի վաղ ժամանակների, քան 60 տարին Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո:

Շատ հետաքրքիր է ճշտիվ սահմանել Պրոկոպիոսի «Հայոց պատմության» առնչությունները Փավստոս Բուզանդի հետ: Ինչ եզրակացություններ էլ որ գալու լինենք այդ դեպքում, միևնույնն է, իր հիմքում հարցը մնում է աներեր. *τῶν Ἀρμενίων ἱστορία* Փավստոսի պատմությունն է: Փավստոսի և հատկապես «Նախնական պատմության» ճակատագիրը կրկին մթագնում է: Երե Խորենացու և Սեբեոսի առնչությունները պարզ են, ապա Սեբեոսի և Փավստոսի կապը ընկղմվում է մշուշի մեջ:

Այն կարելի է ցրել, եթե փոխենք այն տեսակետը, որով դիտել են Սեբեոսի «Նախնական պատմությունը»: Մեր դատողությունները պտտվել են այն սահմաններում, որ գծագրել է հեղինակն ինքը: Իսկ այժմ, հրաժարվելով խոստարանությունից և հուշարձանի այն պատմությունից, որ ինքն է առաջարկում, վերաբերվենք «զանստորագրեալ ժամանակ»-ի նկարագրություններին պարզապես որպես գրական երկի՝ նրանք ավելի լավ կներկայացնեն մեզ իրենց ծագումն ու պատմությունը:

Խոստարանությունից հստակորեն չի երևում, ի՞նչ է մտադիր հեղինակը պատմելու, «հայելով ի մատենան Մարաբայ փիլիսոփայի»: Դատելով

[1] Ἀρχαιότατα ἱστορία-ի տակ Պրոկոպիոսը, երևի, նկատի ունի Դիոդորոսին: Այդ ժամանակ . ὁμογενὴς βασιλεὺς βαρζάνης թագավորն է, որն ապրել է Ներոնի օրոք. «μετὰ δὲ ταῦτα πολλοῖς πλήθεσιν εἰς τὴν Ἀρμενίαν ἐμβαλὼν.. κατεπλήξατο τοὺς ἐγχορίους, διόπερ ὁ βασιλεὺς αὐτῶν βαρζάνης ὁρῶν ἑαυτόν οὐκ ἀξιόμαχον ὄντα μετὰ πολλῶν δώρων ἀπήντησε». lib. II, cap. 1.

[2] Н. Марр, «О начальной истории Армении» Анонима.

առաջին ներածական խոսքերի իմաստից, այնտեղ մտել է նաև Հայկյանների ծագումնաբանությունը, բայց գրքի նկարագրությունից ստացվում է, որ այն կարծես թե պարունակել է միայն առաջին թագավորների մասին արձանագրությունը[1]: Դատելով երկու հատվածների ընդհանուր բնույթից, մենք իրավունք ունենք միացնելու դրանք: Մարսյակի առասպելը իր բովանդակությամբ այդպես էլ հարում է ծագումնաբանությանը. այն պատում է տալիս «հենց նույն բարձրաբերձ լեռների շուրջը»: Լեռները անվանում են ստանում Մարսյակից ճիշտ այնպես, ինչպես Այրարատը՝ Արայից կամ Արմավիրը Արամայիսից. վերջապես, բովանդակությամբ այն ոչ պակաս է շոշափում «Արամենակի» ազգը, որքան Արշակունյացը: Երկու հատվածը պետք է դիտել որպես միասնական և այն երկուսն էլ մտնում են Մարաբա փիլիսոփայի գրքի մեջ:

Խոսում են Մարաբայի գրքի ասորական ծագման մասին[2]: Այդ կարծիքը, ներշնչված փիլիսոփայի ասորական անունով, քիչ է համոզիչ: Այն աստվածաշնչային գծերը, որոնք մատնանշվում են, վաղուց են դադարել սոսկ ասորական գրականության ստացվածքը լինելուց: Եթե Մարաբասը կամ Կադմոսը ասորական անուններ են, բայց և այնպես նրանք հունականացված են: Ըստ առասպելի, արձանագրությունը եղել է հունարեն լեզվով: Բայց այդ բոլորը այնքան էլ կարևոր չէ: Հուշարձանն իր ներքին՝ բովանդակային տվյալներով, ավելի շատ հակամետ է դեպի Հյուսիսային Հայաստանը: Ճիշտ է, երկրի բնակեցումը սկսվում է հարավից: Հայկյանների շարժումը, Բաբելոնից ելնելուց հետո, ուղղվում է դեպի Արարադյան սարահարթը և այստեղից Հարքի վրայով անցնում է Այրարատյան մարզ[3]: Բայց դրանում ավելի շուտ պետք է տեսնել մշակույթի հարավից դեպի հյուսիս տեղաշարժման ճշմարտացի արձագանք, քան այդ հիման վրա ավանդությանը հարավային ծագում վերագրել: Ավանդությունում շոշափվող անվանադրկումը վերաբերում է Հյուսիսային Հայաստանին: Անգամ Շամիրամին տեսնում ենք Այրարատում, ում-ում, բայց նրան կարելի էր թողնել հարավում, որտեղ նրա անունը ժայռաբեկորներում պահպանվել է առայսօր: Առավել ևս պակաս հիմնավոր է այդ կարծիքը Արշակունիների պատ-

---

1 Հետաքրքիր է, թե ինչպես է Խորենացին վերաբերվում «Նախնական պատմության» երկիմաստ տեղերին: Նրա մոտ ևս պարզ չէ, թե Հայկյանների ծագումնաբանությունը նա գրքի՞ց է քաղում, թե արձանագրությունից, որ փորագրվել է Վաղարշակի հրամանով. «յորմէ (ի մատենէ՞ն թե յարձանէ) մեր հաւաստի» և այլն (Ա, 9):

2 Н. Марр, նշված հոդվածը:

3 Սեբեոսի մոտ «Նախնական պատմության» մեջ և Խորենացու մոտ խոսքերն տարբերված է Այրարատը Արարադից:

մության վերաբերմամբ: Նրանց նախամայրը ապրում է Ազատ լեռան ստորոտին: Պատմականորեն նրանք, ինչպես գիտենք, կապված են Հյուսիսային Հայաստանին, որտեղ և նրանց նստավայրն էր: Այդ ամենով հանդերձ, ճիշտ է սակայն և այն, որ Արշակն ու Վաղարշակը ըստ «Նախնական պատմության» նստավայր ընտրում են Մծբինը, ակնհայտորեն ասորական մի քաղաք, որը երբեք Արշակունիների իշխանության տակ չի եղել:

«Նախնական պատմությունը» ըստ էության, անվավեր գործ չէ, ինչպես կարծում են[1]: Այն ներկայացնում է ժողովրդի հիշատակների սուղ պատառիկներ երկրի հին ճակատագրի մասին:

Ելնելով Սանատրուկի անունից, որը դեր է խաղացել «Նախնական պատմության» ճակատագրում, պետք է ենթադրել, որ վերջինս սաղմնավորվել և ձևավորվել է Եփրատի ակունքներում, թագավորի՝ «պալատների» տիրող փառապանծ մայրաքաղաքում, Դարանաղյաց և Եկեղյաց գավառներում՝ Հայաստանի կենսունակ ու գործունյա մասերում, երբեմնի հարուստ պատմական հուշարձաններով: Այնտեղ էին գտնվում ինչպես թագավորական, այնպես էլ կաթողիկոսական տան դամբարանները: Զարմանահրաշ «պատմությունը» ընկնում է գիտնական Մարաբայի ձեռքը: Ասորի է նա, թե ասորական անունով հայ, միևնույն է: Բայց նա ծնունդով Մծուրքից է[2]: Փիլիսոփան իր հետ արժեքավոր հուշարձանը տանում է Ասորիք, Մծբին: Եթե նա իսկապես փիլիսոփա է, ապա պետք է որ պատկանած լիներ որևէ մի դպրոցի. այդ դեպքում աշակերտների տակ հնարավոր է հասկանալ ընդհանրապես հետևորդների, անգամ ժամանակով միմյանցից հեռու: Մարաբայից հետո նրա աշակերտների շրջանում «Նախնական պատմությունը» վերապարանափոխումներ է կրում: Պատմության իրազեկ դպիրները վերացնում են Արշակունիների մասին ավանդազրույցը և որոշ չափով փոխարինում այն Եվսեբիոսի պատմությամբ: Այն, ինչ որ կատարելապես պարզ էր գիտնական ուսուցչի համար, մութ է դառնում նրանց համար, անհասկանալի «Մծուրքը» տեղը զիջում է Մծբինին. այնտեղ են փոխադրվում նաև Սանատրուկի պալատները, մի թագավորի, որը միգուցե աչքով իսկ չէր տեսեր Մծբինը. նրանց անգամ թվում է, որ ուսուցիչը՝ Մարաբան ինքն է գտել պատմությունը, այն էլ պալատի փլատակներում: Հայոց գրականությունը կարդացած լինելը թույլ է տալիս նրանց ավանդազրույցների հավանական և առավել պատշաճ հեղինակ համարել հայոց պատմիչներից հնագույնին՝

[1] Н. Марр, նշվ. հոդվածը:

[2] Մծուրնացի փոխանակ Մծբնացի ընթերցումը (Н. Марр, նշվ. հոդվածը) որքան որ հնարավոր է տառագրորեն, այնքան էլ անթույլատրելի է ըստ բուն կռահման նշանակության: Հավանակա՞ն է, արդյոք, որպեսզի գրիչը հանրահայտ Մծբին քաղաքի փոխարեն դներ Մծուրք, անծանոթ կամ քիչ ծանոթ և վաղուց երկրի երեսից վերացած մի քաղաք:

Ագաթանգեղոսին: Այստեղից արդեն մեկ քայլ է դեպի միասնական արձանագրությունը, ինչպես բացատրեցինք վերը: Եվ ահա թվում է անխուսափելի ու հաղթահարելի տարբերակով, որ մենք հանդիպում ենք Մծուրքի ի խորհրդ տարբերություն երկրորդի՝ Մծբինի, մոտ է Փավստոս Բուզանդի առաջին գրքի մեջ: Սեբեոսի մոտ եղած արձանագրության պատմությունը, որքանով որ այնտեղ շոշափվում է Ագաթանգեղոսի անունը, Փավստոսին հայտնի չէ: Չէ՞ որ ինքն իսկ ասում է նախաբանում. «Վասն զի է ինչ մեր պատմութիւն՝ որ առաջին է, և է ինչ՝ որ վերջին է. իսկ որ միջին ինչ եղև, այն ի ձեռն այլոց գրել գրեցաւ»[1]: Միջին պատմություն ասելով Փավստոսը հասկանում է, ինչպես գիտենք նույն նախաբանից, Թադեոսի քարոզչությունը և Գրիգոր Լուսավորչի առաքելությունը, այլ կերպ ասած Լաբուբնայի և Ագաթանգեղոսի երկերը: Պարզ է, որ Փավստոսը դեռևս չգիտի արձանագրության կամ «Նախնական պատմության» հեղինակ Ագաթանգեղոսին: Հասցրե՞լ էր, արդյոք, Փավստոսի օրոք ὁ ἀγαθάγγελος վերածվելու Ագաթանգեղոսի անձնավորությանը - դա ևս մի հարց է, որին կարելի է միայն ժխտական պատասխան տալ: Այդ հիման վրա հեշտ էր հերքել դեռ ոչ վաղ փորձը՝ համադրելու Սեբեոսի մոտ Ագաթանգեղոսի պատմությունը Փավստոսի կորսված գրքի հետ[2]: Իսկ այժմ, երբ այդ փորձը արդարացված է այլ ճանապարհով, «Նախնական պատմության» ճակատագիրը և նրա կապը Փավստոսի հետ այլ լուսաբանում են պահանջում: Փավստոսի առաջին գրքերի երբևէ գոյությունը ժխտող գիտնականները վկայակոչում են այն բանը, որ դեռևս Ղազար Փարպեցին գիտե այն մեզ հասած տեսքով. մի՞թե այդքան վաղ անջատվել ու անհետացել են առաջին գրքերը: Փաստարկը շատ ծանրակշիռ է, բայց նաև դյուրին վերացվող: Փավստոսի պատմության բնագրի մասին վիճաբանությունը պետք է լուծել ոչ հօգուտ հայերեն լեզվի: Փավստոսի երկը գրված է, մեր կարծիքով, հունարեն լեզվով IV և V դարի սահմանածրին, ոչ վաղ մինչև Մեսրոպի կողմից հայոց այբուբենը կատարելագործելը: Իսկ հայերեն թարգմանությունը կատարված է V դարում, ընդ որում, անտեսված են առաջին գրքերը: Այդ հանգամանքը չպետք է մեզ շփոթեցնի. առաջին գիրքը վերաբերում էր հեթանոսական ժամանակաշրջանին, որի մասին հիշողությունները եկեղեցապետությունը խնամքով ջանում էր ոչնչացնել: Իսկ երկրորդ գիրքը, Փավստոսի համապատասխանաբար, սոսկ սեղմ ձևով տալիս էր Թադեոսի և Գրիգորի առաքելությունների պատմությունը, որն ավելորդ էր համարվում թարգմանել՝ գրականության մեջ բնագրերի առկայության պայմաններում: Ոգին, որ

[1] Փավստոս Բուզանդ, էջ 5:

[2] Н. Марр, նշվ. հոդվածը:

նշմարվում է հայկական տեքստում, այնքան անբարյացակամ՝ աշխարհիկ և ջատագովական՝ եկեղեցական իշխանության նկատմամբ, մուծված է թարգմանչի կողմից և նրա, որպես եկեղեցապետության ներկայացուցիչներից մեկի, տրամադրության արտացոլումն է: Հեղինակը՝ Փավստոսը, որն իր Պատմության մեջ հաճույքով տեղ է տվել Արշակունի թագավորների մասին ամեն տեսակ զրույցների, չէր կարող այդպես փշոտ վերաբերվել նրանց: Թունոտ երանգը ընդհանրապես խորթ է ռոմանտիկական պատմվածքներին. իսկ ռոմանտիկական տարրը Փավստոսի մոտ քիչ չէ: Եկեղեցու շահերի այդպիսի նեղ ըմբռնում ունեցող մարդը, իհարկե, չէր թարգմանի առավել, քան անբարեպաշտ և անարժան թագավորների հեթանոս նախնիների մասին ավանդազրույցները:

Ղազար Փարպեցին օգտվել է հայերեն թարգմանությունից, ուստի և նրա անծանոթ լինելը առաջին գրքերին, որպես փաստարկ նրանց գոյության դեմ, կորցնում է ուժը: Բացատրվում է նաև այն տարօրինակ փաստը, որ հայ գրականության մեջ մինչև Սեբեոսը ոչ մի հիշատակություն չկա «Նախնական պատմության» մասին: Նա չէր կարող այդպես անհետք անցնել, եթե երբևէ եղել էր հայ գրականության ստացվածքը:

Փավստոսից անկախ, դիպվածով ասորական Միջագետք նետված «Նախնական պատմությունը» պահպանվել էր այնտեղ մինչև VII դարը: Այնտեղից այն անցել է Սեբեոսի ձեռքը, որը հասկանալով գտնված հուշարձանի ողջ արժեքը, նախակցեց այն իր պատմական երկին: Խորենացու մոտ Մարաբասի գիրքը ծագումնաբանորեն կապված է Մծրինյան կամ Սեբեոսյան խմբագրության հետ: Արձանագրության մասին, որպես Ագաթանգեղոսի աշխատության, Փավստոսին անծանոթ առասպելը ծանոթ է Խորենացուն: Այն պարզորոշ լսվում է Վաղարշակի կարգադրության մեջ՝ «յարձանի հրամայէ դրոշմել» սերունդների համար: Նա պատմությունից այնքան էր հասկանում, որ կարող էր մերժել Տրդատին և արձանագրությունը վերագրել Վաղարշակին: Խորենացին գիտե նաև Մծրինում Սանատրուկի եղբայրյալ, Փավստոսի տեսակետից, պալատների մասին: Մծրին քաղաքի վերակառուցումը, որ նրա մոտ կատարում է Սանատրուկը («քակեաց և վերստին շինեաց պայծառագոյն (զՄծրին»)[1], ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ խոստաբանությունից ներշնչված ծանոթագրություն Սեբեոսի մոտ թագավորի կառույցների «ավերակների» վերաբերյալ:

Խորենացու մոտ Մարաբայի պատմության ծավալի ճիշտ ըմբռնման դեպքում, նրանում ոչ մի էական բան չի մնա, որը հնարավոր չլիներ քաղել Սեբեոսից: Ընդհանուրի կողմից ընդունված ծավալը հանգչում է մոլորու-

---

[1] Մովսես Խորենացի, Գիրք Բ, 36:

թյան վրա: Ըստ Մարաբայի գրքի Խորենացին մտածում է շարադրել հին պատմությունը, «յորմէ ... երկրորդեմք ... ձգելով զրնիկ նախարարութիւնս մեր մինչև զքաղդեացւոց և Սարդանապալայ և ևս մօտագոյն»[1]: Նրա մոտ Սարդանապալը Պարույրի ժամանակակիցն է, իսկ պատմությունը այդ ժամանակաշրջանում ընդգրկում է Հայկյանների ծագումնաբանությունը: Սեբեոսի մոտ այն հասցվում է մինչև Շամիրամ. նույնպես և Խորենացու մոտ: Ա գրքի 19-րդ գլխում՝ «Որ ինչ զկնի մահուանն Շամիրամայ» պատմիչը բաժանվում է Մարաբայից ըստ էության այն բանից հետո, երբ ցուցադրելով իր ճշմարտասիրությունը («ասեմք լինել արդարաբան»), շարադրված պատմության համար ամբողջ պատասխանատվությունը գցում է նրանց վրա, «ըստ որոց հաւաքումն»: Նա չի թաքցնում նաև անձնական խոտորումները, որ թույլ է տվել Մարաբայի համեմատ («դոյզ ինչ կասեալ»)[2]:

Անցնելով Հայկյան թագավորական հարստության պատմությանը, Խորենացին դեռևս աչքը չի կտրում Մարաբայի գրքից: Բայց նա այնտեղ այլ բան չի գտնում, բացի «զհիմունս», որոնք վկայում են նրան ճշմարտությունը այն բանի, որ պատրաստվում է պատմել: «Մեզէն իսկ հիմունս այսպիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանաւորեցաք, - ասում է Խորենացին, - ի չորս հազներգութիւնս, զարգասաւորին ի բանս և զիմաստնոյն իսկ և ի մէջ իմաստնոյ իմաստնագունին»[3]: Այս, մինչև այժմ չհասկացված արտահայտության իսկական իմաստը, ինչպես նաև «հազներգութիւն» բառի նշանակությունը հասկանալի են դառնում Սեբեոսի «Նախնական պատմութեան» հետ համեմատելիս: Այստեղ հեղինակը տարբերում է չորս ժամանակաշրջան Հայաստանի պատմության մեջ՝ Շամիրամից մինչև Արշակունիների գալուստը:

1. Զավթիչ Շամիրամի մահից հետո հայերը շարունակում են մնալ ասորեստանցիների իշխանության ներքո մինչև Սենեքերիմ:

2. Սենեքերիմի որդք Զարեհ Հայկյանը տապալում է նրան, և Զարեհի տոհմը տիրապետում է մինչև Նաբուգոդոնոսոր:

3. Այնուհետև հայերը ենթարկվում են բաբելացիներին և, վերջապես,

4. Վրա է հասնում Մակեդոնական տիրակալությունը մինչև Արշակունիներ:

Տվյալ տեղում «Հազներգութիւն» պարզապես նշանակում է «պարթևացում»: Մեր առջև են չորս ժամանակաշրջան, և նրանցում, 2-րդ ժամանակաշրջանում իսկապես «զհիմունս» կան, որոնք կռահում է Խորենացին, թե Հայկյանները «թագաւորութեան հասանին յաստիճան»: Կրկին

1 Մովսես Խորենացի, Ա, 9:

2 Հմմտ. Սիարան (Գ. Տեր-Մկրտչյան), Խորենացու պատմության ուսումնասիրություն, Վաղարշապատ, 1896:

3 Մովսես Խորենացի, Ա, 22:

անգամ Խորենացին վերադառնում է Մարաբային Բագրատունիների և Անգեղտան ծագման առիթով, որի մասին նա պարզ իմացնել է տալիս: Հետագա շարադրանքին Մարաբան բոլորովին անմասն է, և Խորենացին լքում է նրան, որպեսզի վերջին անգամ հարևանցի աչք նետի իմաստունին Արշակունիների պատմության մեջ: Պատմիչը հավանություն չի տալիս առորու կարծիքին Արշակունիների նախամոր վերաբերյալ. դժգոհ է նաև թագավորների ցանկից, որը նրա մոտ ուժեղ վերամշակման է ենթարկվում: Ընդորում, Խորենացին հնարավոր է գտնում ըստ Մարաբայի թողնել միայն առաջին երեք անունները, իսկ Արտաշեսից հետո նրանք տարբեր ուղիներով են ընթանում: Իրավացիորեն Խորենացին հավելում է անում՝ «Աստանօր սպառին բանք ծերունւոյն Մար Աբայ Կատինայ»: Հավելման իսկական տեղը Արտաշեսից հետո է, բայց այն հայտնվել է Արշակի մոտ այն բանի հետևանքով, որ Խորենացին մոտեցրել է և Արտաշեսին դարձրել Տիգրանի հայր, որին ծանոթ չէ Մարաբան: Իսկ Տիգրանի և նրա հետ միասին հոր՝ Արտաշեսի գործերը, նա շարադրում է ըստ այլ աղբյուրների[1]:

Այժմ կարելի է չզարմանալ հակասության վրա, որի մեջ Խորենացին ներքաշել է իրեն՝ Վաղարշակի օրոք և շնորհիվ նրա ձեռք բերված գրքում մտցնելով ոչ միայն Վաղարշակի, այլև նրա որդի Արշակի պատմությունը: Չենք զարմանում, որովհետև Խորենացին ճիշտ չէ խոսել ոչ թե այստեղ, այլ բուն գրքի պատմության մեջ, որը նա, իմաստակելով, փաթաթել է Վաղարշակի վզին:

Թեև բերված զուգահեռը չի տանում ժխտման, սակայն ոմանց կարող է թվալ, որ Խորենացին այլ աղբյուր է ունեցել «Նախնական պատմության» համար: Այն մեզ պետք կգա պարզելու համար, թե որտեղից է Խորենացու մոտ ընկել Մարաբայի անունը: Իսկ զուգահեռը, ընդհակառակը, երևան հանելով Խորենացու լիովին քարեխիղճ վերաբերմունքը իր օգտագործած նյութի նկատմամբ, ստիպում է մեզ շատ զգույշ լինել և միայն մտացածին բան չտեսնել այնտեղ, որտեղ չենք կարող կամ մինչև հիմա չենք կարողացել ստուգել Խորենացուն ըստ նրա աղբյուրների: Փոփոխություններ և հերյուրանքներ, իրենց զուտ իմաստով, երևակայամոլության իմաստով, խորթ են Խորենացուն: Վատագույն դեպքում մեր պատմիչը հմուտ գրող է, փորձառու՝ սյուժեներ մշակելու ունակության մեջ: Մենք հեռու կլինեինք

---

[1] Ըստ Խորենացու Անգեղը Հայկազուն է «ի Պասքամայ ումեմնէ». Սեբեոսի մոտ ևս նա Հայկազուն-Բագրատունի է: Խորենացին հիշատակում է բոլոր Հայկազնյան թագավորների անունները, որոնք կան Սեբեոսի մոտ, բացառությամբ Սարհանգի: Խորենացու Պասքամը և Մարաբայի Սարհանգը կարելի է համադրել, ենթադրելով, որ Խորենացին ճիշտ չէ միացրել Սարհանգին պա վանկը նախորդող ապա-ից: Ապա, Սարհանգ = Խորենացու մոտ Պասար-հանգ = Պասաքհանգ = Պասաքանգ = Պասքա-նգ = Պասքամ:

ճշմարտությունից, երբ մտածենք, որ Հայկյան թագավորների երկար պատմությունը Խորենացին հյուսել է Եվսեբիոսից յուրացրած հենքի վրա: Ճիշտ նույնպես Սեբեոսի «Նախնական պատմության» մեջ պակասող Հայկի առհմածառը Խորենացու կողմից չի հորինված:

Պետք է ենթադրել, որ Խորենացին իր տրամադրության տակ ունեցել է «Նախնական պատմության» Փավստոսյան խմբագրությունը ևս: Ըստ Պրոկոպիոսի, այլ կերպ ասած ըստ Փավստոսի, առաջին Արշակունին թեկուզ և կոչվում է Արշակ, ինչպես Սեբեոսի մոտ, բայց նա նշանակվում է ոչ թե հոր, այլ եղբոր կողմից, համաձայն Խորենացուն: Այնուհետև, քննադատները նշել են, որ Պրոկոպիոսը Խորենացու հետ միանգամայն միատեսակ արտահայտություններով է պատմում փյունիկյան արձանագրության մասին[1], և միևնույն արտահայտություններն են երկուսի մոտ էլ նաև Հերոդոտոսի չորրորդ գիրքը վկայակոչելիս[2]: Եթե հարկ է ենթադրել նրանց համար ընդհանուր աղբյուր՝ Գուտշմիդի հետ մեկտեղ[3], ապա այն Փավստոս Բուզանդն է: Ըստ Խորենացու Պատմության իմաստի, Հայաստանի «Նախնական պատմությունից» երկու տեղն էլ Մարաբայի գրքերից են: Հետևաբար, նրանք կարող էին գտնվել Փավստոս Բուզանդի մոտ: **Այդ հանգամանքը հանգեցնում է** խիստ զայթակղիչ, բայց նույնքան էլ վտանգավոր մտքի՝ **համադրելու երկու պատմական աշխատությունները**՝ Փավստոսի և Խորենացու, իրենց ամբողջության մեջ. այնպես, ինչպես Խորենացու Գ-րդ գիրքը համապատասխանում է Փավստոսի երեք գրքերին և կազմում է նրանց համառոտ բովանդակությունը, այնպես էլ առաջին երկու գրքերը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ լայնորեն ընդարձակված Փավստոսի երկու սկզբնական գլուխները: Դրան չեն խանգարում Խորենացու գրքերի չորությունը, արհեստական և բանաքաղածո բնույթը. բավական է ենթադրել, որ Խորենացու Ա և Բ գրքերը այնպիսի վերաբերության մեջ են գտնվում Փավստոսի կորսված գրքերի նկատմամբ, ինչպիսի վերաբերության մեջ է Գ-րդ գիրքը պահպանվածների հանդեպ, այսինքն որ Խորենացին հետացնում է Փավստոսի պատմության ամբողջ կենդանի հեքիաթային շիքը և պահպանում է միայն իրադարձությունների չոր կմախքը:

Մի կողմ թողնելով բացահայտորեն մեզ հայտնի մյուս աղբյուրների, գլխավորապես Եվսեբիոսի, ազդեցությանն արձագանքող տարրերը, մնացյալում մենք Խորենացու մոտ քիչ, զուտ Փավստոսյան մոտիվներ չենք գտնի:

Երբ անգամ ենթադրենք, որ կորսված գրքերից երկրորդն ամբողջովին

---

[1] Procopii Caesariensis, De bello Vandalico, II, 10. A. Carrière, Nouvelles sources.

[2] Procopii Caesariensis, De bello Gotthico, IV, 6. A. Gutschmid, Über Glaubwürdigkeit.

[3] A. Gutschmid, նույն տեղում:

գրաղեցնում էին Ագաթանգեղոսը և Լաբուբնան, ապա մի գրքի ծավալը, դատելով մեզ հասած գրքերից, թույլ է տալիս այնտեղ առավել շատ նյութ տեղադրել, քան կա Սեբեոսի «Նախնական պատմության» մեջ: Խորենացու մոտ բոլոր այն տեղերը, որոնք վիպական բնույթ են կրում, կարելի է գրանցել Փավստոսի հաշվին: Ինչպես մեզ հասած, այնպես էլ սկզբնական գրքերում, Փավստոսը գրավոր աղբյուրներ չի իմացել: Նա պատմությունը տանում է ժողովրդական կենդանի ավանդությունների ու ավանդազրույցների հիման վրա: Գրական ճաշակով և ընդհանրապես կրթության ոգով Փավստոսը կտրուկ կերպով տարբերվում է Խորենացուց: Ինչ չափով որ լուսավորյալ Բուզանդացին հասկանում և բարձր էր գնահատում բանահյուսական ստեղծագործությունները, համարյա այն չափով Խորենացու համար նրանք մնում էին քիչ կարևոր: Խորենացին իսկական գրքի մարդ է: Նրա աչքում գրավոր խոսքը ինչ-որ հմայք և ուժ ունի: Նա թերահավատորեն է վերաբերվում Փավստոսի բոլոր վիպասանքներին, մի գրողի, որի մոտ Խորենացին չի նկատում ոչ մի խորագիտակություն դպրության մեջ: Նա անսպասելիորեն հանդիպում է մի հուշարձանի՝ «Նախնական պատմությանը» Սեբեոսի մոտ, և հուրախություն իրեն, իմանում է, որ Փավստոսի մոտ որպես ժողովրդական ավանդազրույցներ մատուցվողը հեռու է այդպիսին լինելուց, այլ գալիս է գիտնական Մարաբայից[1]:

Ի դեմս փիլիսոփայի գրքի, նա լիակատար երաշխիք ունի Փավստոսի մոտ եղած համապատասխան նյութի հավաստիության համար: Այդ մասը Խորենացին խնամքով առանձնացնում է որպես հատուկ հոդված, չմոռանալով հարկ եղածին պես հարդարել արժեքավոր հուշարձանի պատմությունը: Այժմ նա կարող է բացեիբաց հայտարարել. «Արդարացուցանէ այս զասացեալ զրոյցս անգիրս». «Զայս արդարացուցանէ... աշխարհիս մերոյ առասպելք զբազմահմուտ ասորին արդարացուցանենն» և այլն: Այդ ի՞նչ առասպելներ են, որոնք արդարացնում են ասորուն կամ արդարացվում են նրանով: Դրանք այն առասպելներն են, որոնք նա գտնում է Փավստոսի մոտ: «Զրոյցք, առասպելք, երգք, վէպք»-ի գոյության մասին Խորենացին գիտե Փավստոսից և մեծին մասամբ դրանք ակնարկներ են Փավստոսի «պատմությունների» մասին: Այդպիսի ընկալմամբ երկարաձիգ վիճաբանությունները այն հարցի վերաբերյալ, թե հայերն ունեցե՞լ են վիպերգեր, թե դրանք հմտորեն հյուսվել են Խորենացու կողմից Աստվածաշնչի «ծնունդոց»-ից, որոշ չափով վերանում են:

[1] «Կատինա» մակդիրը Խորենացու մոտ դեռևս չի ապացուցում, որ Խորենացին գիտեր Մարաբայի ուրիշ խմբագրություն (ոչ ընդհանրապես «Նախնական պատմության»): Նրա համար դժվար չէր փոխարինել «Փիլիոփան» Կատինայի, եթե նա հաջողեցրել էր իմանալ, որ «Բակուր պատիւ թագաւորութեան տայ»:

Գրքային ոգին, գրամոլությունը թույլ չէին տալիս Խորենացուն շարադրանքի ընթացքում մնալու Փավստոսի սահմաններում: Նա թափառում է իրեն հայտնի գրավոր գրականության անկյուններում, փորփրում է Եվսեբիոսը, որպեսզի որևէ կերպ ընկնի հին պատմության կամ պարզ ակնարկների հետքի վրա, որոնցում կգտներ հաստատումն Փավստոսի խոսքերի: Եվսեբիոսի մոտ կարդալով Կյուրոսի և Վարքակեսի պատմությունը, նրա կաղապարով վերաձևում է Փավստոսի անբռնազբոսիկ պատմվածքը Պարույրի և Տիգրանի մասին, պատմվածք, որը հավանորեն նմանվում էր նրան որևէ մի առումով: Ի նմանություն Եվսեբիոսի Խորենացու հորինած ամբողջ էջերը, իհարկե, հազիվ թե ի վիճակի են համոզելու որևէ մեկին նրանում, որպեսզի դրանք հանենք մինչև ինքնուրույն բնույթի ավանդավեպերը: Բայց մյուս կողմից չէ՞ որ դժվար է ենթադրել, որ Խորենացին, այդքան բծախնդիր վերաբերմունք դրսևորելով դեպի Մարաբայի գիրքը, առանց որևէ հիմքի Հայկազնեան թագավորության հիմնադիր դարձներ Պարույրին՝ Մարաբայի Զարեհի փոխարեն: Եթե նա չէր գնահատում Մարաբասին, ապա ինչո՞ւ էր նրա մոտ «զհիմունս» փնտրում, իսկ եթե նա իսկապես գնահատում է փիլիսոփային, ապա նրանից խոտորումը չի կարելի համարել Խորենացու կողմից քմահաճույքի գործ: Փավստոսի 4-րդ գրքից երևում է, որ նա գիտե Տիգրան թագավորին, որը Պաղեստինից հրեաներ է գաղթեցրել Հայաստան. նրան նա անվանում է «Արշակունի», կարծես թե ի տարբերություն մյուսից, նրան նույնպես հայտնի Հայկազնեան Տիգրանից: Փավստոսից հեռու չեն Խորենացու մոտ եղած և՛ առասպելները, և՛ Վահագնի երգը: Արշակունյաց ժամանակաշրջանի վերաբերյալ արդեն կասկած չի կարող լինել, որ Փավստոսի մոտ պատմվում էր ո՛չ միայն առաջին թագավորների մասին: Տիգրանը նրան քաջ հայտնի է, նաև Սանատրուկը. իսկ Արտաշեսի և Սաթենիկի մասին ռոմանտիկական երգը, որից այդպես էլ Փավստոս է քաղում, անհնայն հավանականությամբ պատշաճ տեղ էր գրավում նրա Պատմության մեջ: Արտաշեսի և Սաթենիկ թագուհու մասին մենք գիտենք ոչ միայն Խորենացուց, այլև Սուքիասյանց վարքից:

Դժվար է ասել, թե ինչպիսին է եղել Արշակունիների ընդհանուր ցանկը Փավստոսի մոտ: Տիգրանի, հատկապես «առաքելասպան Սանատրուկի» անունը կարող է հիմք ծառայել մերձեցնելու այն Խորենացու ցանկին: Բայց Փավստոսից չի երևում, թե ինչ Տիգրանի այստեղ ի նկատի ունի. արդյոք առաջի՞նը, որը Մարաբայի մոտ չի եղել, թե Երկարակյացը, որ կա երկու ցանկերում էլ: Ինչ վերաբերում է Սանատրուկին, ապա, կարծում եմ, Փավստոսը կարող էր նրան իմանալ միայն Մծուրքի Սանատրուկի կերպարով. եթե նա ծանոթ է Սանատրուկին որպես առաքելասպանի ևս,

ապա դրանով Փավստոսը պարտական է «Թադեոսի քարոզչությանը», և հազիվ թե նրան տեղ հատկացրած լիներ թագավորների շարքում՝ սեփական պատմության մեջ: Խորենացու մոտ ցանկի վերամշակումը արդյունքն է գլխավորապես Արգարի հայացման: Իսկ վերջինս դեռևս չի ներքաղրվում նրանում, որ «Սանատրուկը սպանել է Առաքյալին»: Եթե Փավստոսը որևէ տեղեկություն ունենար Արգարի մասին, որպես Հայոց թագավորի, ապա «Խոստաբանութեան» մեջ բարեպաշտ Տրդատի կողքին կդներ նաև առավել բարեպաշտ Արգարի անունը և ոչ թե առաքելասպանին: Բացի այդ, հայտնի է, որ Պրոկոպիոս Կեսարացին հատկապես հետաքրքրվում էր Արգարի՝ Քրիստոսի հետ ունեցած թղթակցության վերաբերյալ ավանդազրույցով[1]: Եթե *τῶν Ἀρμενίων ἱστορία* -ում որևէ բան լիներ առասպելի մասին, առավել ևս նրա հայացման մասին, նա անպայման կհիշատակեր այդ մասին: Ոչ միայն Փավստոսը, այլև Ղազար Փարպեցին, հնարավոր է նաև Սեբեոսը դեռևս ծանոթ չեն Արգարի հայացմանը: Այն առաջինը կատարվել է, ամենայն հավանականությամբ, «Հայոց պատմության» հեղինակի գրչով և կամ նրա ժամանակ: Թագավորների ցուցակը Փավստոսի մոտ, ըստ բոլոր նշաննների, ավելի շատ ընդհանրություններ ուներ Սեբեոսի, եթե միայն կատարելապես չէր համընկնում Մարաբայի ցանկի հետ, քան Խորենացու ցուցակի հետ:

Նման հարցադրման դեպքում Խորենացու «Հայոց պատմությունը» ուրիշ երանգավորում է ստանում իր ծագման մեջ: **Իր գլխավոր հիմքում և ամենից առաջ պատմական սխեմայում այն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Փավստոս Բուզանդի *τῶν Ἀρμενίων ἱστορία* -ի վերափոխում, արմատական վերամշակում:** Եթե հիշենք Փավստոսի շնորհազուրկ վիճակը հայ գրականության մեջ Ղազար Փարպեցուց սկսած մինչև վերջին ժամանակները[2], ապա հասկանալի կդառնա նաև նման վերամշակման իմաստը: Այն պետք է մաքրազերծեր Փավստոսի մոտ եղած պատմական մաքուր հատիկը որոմներից՝ այն ժամանակ տիրապետող գրական ճաշակի ու ըմբռնումների տեսանկյունից: Հասկանալի է նաև Խորենացու կողմից Փավստոսի անունը լռության մատնելը, որը բացատրվում է ոչ թե պարտակչությամբ, ինչպես կարծում են, այլ դեռևս լուսավորյալ Ղազարի կողմից անվանարկված պատմիչի վատ համբավով:

[1] Procopii Caesariensis, De bello Persico.

[2] Ս. Չամչյանը նույնպես չէր հասկանում Փավստոսի նշանակությունը, որն առաջին անգամ ըստ արժանվույն գնահատվեց Հ. Գաթըրճյանի կողմից՝ «Տիեզերական պատմութեան» մեջ:

Ինչևէ, բարձրացված հարցը և նրա լուծումը նշանակություն ունի «Հայոց պատմության» քննադատության համար, նրա հեղինակի գրական կերպարը պարզաբանելու համար: Ինչ վերաբերում է հերթական հարցին՝ «Պատմության» ծագման ժամանակի մասին, ապա այստեղ վճռական խոսքը այն փաստինն է, որ նրա հեղինակը օգտագործել է Մարաբայի գիրքը, որի տակ մենք հասկանում ենք «Նախնական պատմությունը» Սեբեոսի մոտ: Երբ միայն ճիշտ են նույնացրել Անանունին «Հերակլի արշավանքի պատմության» հեղինակի հետ, ապա «Հայոց պատմությունը» չի կարող ծագած լինել VII դարից առաջ: Խորենացու բացասական քննադատության հետևում պետք է ընդունել կայուն հիմքերի առկայություն: Մեկ բան է խախուտ այդ քննադատության մեջ, իր ոչ գիտականությամբ կոպիտ հարցադրումը՝ իբր թե Խորենացին կեղծարար է:

Մովսես Խորենացու առնչությունները «Հայոց պատմության» հետ հարկ է այնպես լուսաբանել, ինչպես ընդունված է ընդհանուր գրականության մեջ բոլոր համանման դեպքերում: Հարկ է հանել Խորենացու անունը «Հայոց պատմության» վրայից և վերջինս դասել Անանուն կամ ավելի ճիշտ գրականության անվավեր երկերի շարքը: Ըստ որում, կենսագրական տեղեկությունները, որոնք մեզ հայտնի են «Պատմությունից», պահպանում են իրենց ուժը Խորենացու համար. նա լուսավորության դարաշրջանի ականավոր ներկայացուցիչներից մեկն է, և հավանաբար այն դժբախտ Մովսես փիլիսոփան, որի մասին դառնությամբ է հիշատակում Ղազար Փարպեցին: Նա մեծ փառք էր վայելում՝ շնորհիվ թարգմանական գրականության ասպարեզում ունեցած գործունեության («այր ծեր եւ պարապեալ թարգմանութեան»): Նրա հանճարեղ անվան տակ հայտնի նպատակներով թողարկվել է «Պատմությունը», կազմված նշանակալիորեն ավելի ուշ՝ մեզ անհայտ, ոչ նվազ գրական ընդունակություններ ունեցող հեղինակի կողմից: Երբ Փավստոս Բուզանդի «Պատմությունը», ըստ Մամիկոնյանների նրանում գրաված տեղի, վերաբերում է այդ տան հզորության ժամանակներին, ապա «Հայոց պատմությունը» նրա հեղինակի նկատելի միտումով՝ հետ մղել Մամիկոնյաններին և առաջ քաշել Բագրատունյաց իշխաններին, ընկնում է նրանց առաջնության դարաշրջանին: Այն հայտնվել է Հայաստանում քաղաքական խմորումների ժամանակամիջոցում՝ նոր թագավորական հարստության բարձրացումից առաջ: Հայրենասիրական խոր զգացմունքը, որով ներծծված է «Հայոց պատմությունը» ի հակադրություն Փավստոսի անտարբերության, մեզ վերստին փոխադրում է Բագրատունիների դարաշրջանը, երբ ազգային ինքնագիտակցությունը հասել էր բարձրագույն վերելքի: «Հայոց պատմությունը» որպես խստորեն քաղաքական պատմություն, որ գերազանցապես պատմում է Հայկազնյան

և Արշակունյաց նախկին թագավորությունների ճակատագրի մասին, ընդհանուր առմամբ պտուղ է բարձր տրամադրության ի տես սպասվող քաղաքական ազատության, իսկ մասնավորապես այն յուրատեսակ պսակ է հայոց գահի փառապանծ հավակնորդների անցյալին, որը պետք է սրբագործեր նրանց իրավունքները (10):